ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 110 (17247)

2006 чылдың СЕНТЯБРЬ 5, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 17.30. Садар өртээ 4 рубль.

Кышка белеткел

БҮДҮРҮЛГЕДЕ АЖЫЛДАР ЭГЕЛЭЭН

Август айда үргүлчүлелдиг чаъстаашкын чоруп-даа турган болза, «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-де ажыл хайныышкынныг чоруп турар. Республиканың хөмүр-даш бүдүрүлгелеринде келир кышка белеткел ажылдары кидин түлүк эгелээн.

2006-2007 чылдың кыжынга бүдүрүлге тускай көрдүнген планбиле белеткел ажылдарын чорудуп турар. Чай төнчүзүнге чедир бүдүрүлге чылыгның, канализацияның, чылыг системазының болгаш өске-даа септелге ажылдарын доозары көрдүнген. Планда көрдүнген ажылдарның күүселдези шыңгыы контрольдуң адааанда чоруп турар. Техниктиг директорнуң хүлээлгезин күүседип турар Олег Загвоздкин хүн бүрүде кышка белеткелдиң штавының хуралын эрттирип, күүсеттинген ажылдарны график езугаар хынап турар.

Кышка белеткел ажылдарының кол хемчеглериниң планында бирги черде Чадаана хөмүр-даш уургайының айтырыы тургустунуп турар. Бо чылын «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ниң удуртулгазы Чадаана участогунче мооң мурнунда чылдарга көөрде, улуг кичээнгейни угландырып эгелээн. Бо хүннерде Чадаана участогунда котельнаяны септээш, ажылдадып үндүрген, ийи экскаватор ЭКГ-5-аның септелгезин дооскан. Үш дугаар экскаваторну септээринге белеткеп эгелээн. Бир ээлчегде 6-7 «БелАЗ»-тар ажылче үнүп турар. «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН алган беш чаа «БелАЗ»-тың бирээзин Чадаана участогунга берген, көрдүнген ажылдарны хуусаа бетинде күүседири-биле, ооң кырынга дузалажыры-биле ийи «БелАЗ»-ты немей чоруткан.

Чадаана участогунга белен эвес байдал тургустунган турган. Хөмүр-даш чер адааанда дыка ханы чыдып турар. Бо чайын агаар-бойдустуң таарымча чок болганы-биле, даг ажылын чорударынга улуг бергедээшкиннер тургустунуп турган.

Чадаана участогунуң хөмүр-даш шынарының талазы-биле тергиин эки, кончуг кывыычал болгаш Россияның металлургия бүдүрүлгелери кончуг үнелеп турар. Ынчалза-даа ону казып тывары ындыг-ла белен эвес. Чадаана участогунуң ажылчыннары шынарлыг хөмүр-дашты казып тыварынга чедер дээш тодаргай ажылдарны чорудуп турар. Бо талазы-биле «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН-ниң чиңгине директору А.И. Ковалевтуң Чадаана участогунга хөмүр-дашты шахта аргазы-биле казып тыварының хемчээн алыр деп турары кончуг чөптүг. Бо депшилгелиг арга амыдырал кырынга боттаны бээр болза, уургайның келир үезинге улуг магадылал тургустунуп келир. Бо уургай колдуунда соңгу чүкке хамаарышкан районнарны одаар чүүл-биле хандырар программазын боттандырары-биле, республиканың эң ырак кожуннары Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга болгаш Өвүр кожуннарны одаар чүүл-биле хандырып турарлар.

Чадааанаың хөмүр-даш уургайында.
Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

Чадааанаың дагжылары чаа транспорт чедип кээринге идегевишаан, боттарының бар турган дериг-херекселдери бо хүннерде багай эвес көргүзүглерлиг ажылдап турарлар. Мээң бодап турарым-биле алырга, чеже-даа бергелер турза, олар хүлээлгезин күүседип шыдаар. Чадааанажылар планын күүседип шыдаваан таварылга турбаан, кезээде хуусаа бетинде ажыр күүседип келгеннер.

Бо хүннерде Чадаана участогунуң уургайы 130 муң тонна хөмүр-дашты казып тывар планының 67 муң 226 тонназын казып тыпкан. Шак ындыг көргүзүг-биле хөмүр-дашты казып тыварының планының графигин мурнап чоруп орарлар. Ынчап кээрге, «Каа-Хем хөмүр-даш уургайы» ААН эрткен чылын тургускан рекордун ажыр күүседип, чыл төнчүзүнге чедир 700 муң тонна хөмүр-дашты казып тывар сорулганы салып турарлар. Ону күүседип болурунга Тыванын даг-жыларында таарымчалыг байдал тургустунган дээрзин бүдүрүлгениң чиңгине директору Александр Ковалев чугаалап турар.

Сергей ХЕРТЕК.

ШТАБ ТУРГУСТУНГАН

Тыва Республиканың хоочуннар чөвүлелиниң чанында соңгулда штавын тургускан. Ооң начальнигинге республиканың дайын болгаш күш-ажыл хоочуннарының чөвүлелиниң даргазы Кара-оол Маспык-оолду соңгаан.

Штабтың кежигүннери Шыырап Монгуш, Сундуй Куулар болгаш өскелер-даа санал бергеш, бо чылдың октябрь 8-те болур Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттарының соңгулдаларының үезинде «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырының депшиткени Улуг Хуралдың Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының депутаттарынга кандидаттарны деткиирин республиканың бүгү соңгукчуларынга сүмелээн. Кол сорулга болза, республиканың күрүне эрге-чагыргазының төлээлекчи болгаш хоойлужудулга органнарынга, ол ышкаш тус чер бот-башкарылга органнарынга чонунга бараан болуп шыдаар төлептиглерни шилип соңгуп алыры болурун айыткан.

Соңгулда штабтарын Тыванын бүгү кожуннарынга, хамыктың мурнунда Улуг-Хем, Чөөн-Хемчик, Таңды, Барыын-Хемчик ышкаш улуг кожуннарга тургузарын хуралга дугурушкан.

Алексей ДҮГЕРЖАА.

БЕДИК ШАҢНАЛДАР-БИЛЕ!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржактың Чарлыы-биле күш-ажылчы чедиишкиннери болгаш Өвүр кожуннуң тургустунганындан бээр 65 чыл болганы-биле холбаштыр

Тыва Республиканың Ордени-биле

педагогика ажылының хоочуну **Зинаида Байыровна Донгак;**

«Шылгараңгай күш-ажыл дээш» Тыва Республиканың медалы-биле

«Торгалыг» КУБ-туң хойжузу **Анатолий Бичеоолович Донгак** шаңнатканнар.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты тывысканнар болза:

Өг-бүлеге болгаш ургларга социал камгалал төвүнүң специализи **Көк-оол Бюрбюевич Сат;**

хоочун тудугжу **Байслан Доржуевич Кара-Сал;**

Хандагайты сумуда хуу дузалал ажыл-агыйлыг хойжу **Сара Андреевна Балдан.**

«Тыва Республиканың көдээ ажыл-агыйының алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты

«Эзирлиг» КБК-ның мал эмчизи **Майор Тюлюшович Санаага** тывыскан.

«Тыва Республиканың алдарлыг малчыны»

хүндүлүг атты

«Ак-Бедик» КУБ-туң хойжузу **Алим Ширинди-виевич Монгушка** тывыскан.

«Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты

Хандагайты сумузунуң ортумак ниити өөредилге школазының башкызы **Эрес-оол Садыйганович Монгушка;**

Хандагайты сумузунуң ортумак ниити өөредилге школазының башкызы **Дензинма Чамбаловна Монгушка** тывыскан.

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы»

хүндүлүг атты

ургларның уран чүүл школазының башкызы **Болат-оол Оолакович Хомушкуга;**

Чаа-Суур сумузунуң библиотекары **Чечек Деспиевна Хертекке** тывыскан.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле

шаңнатканнар болза:

көдээ ажыл-агыйның хоочуну **Ак-кыс Сутсуговна Иргит;**

көдээ ажыл-агыйның хоочуну **Кызыл-оол Седенович Монгуш;**

«Аржаан» КХН-ниң экономизи **Галина Далай-ооловна Монгуш;**

«Чаа-Суур» КБК-ның хойжузу **Кежик-оол Мадар-оолович Монгуш;**

«Айысыг» КХН-ниң директору **Долаана Очуроолов**на **Ооржак;**

«Чеди-Хаан» кафениң директору **Сергей Бичеоолович Ооржак.**

Кажан? Каяа? Чүү?

Алдан-Маадыр музейинде

Тыванын билдингир шинчилекчизи, төөгү эртемнериниң доктору С.Вайнштейнниң 80 харлаан юбилейинге тураскааткан «Төп Азияның улустарының төөгүзүн болгаш культуразын өөренириниң айтырыглары» деп делегей чергелиг эртем-практиктиг конференция сентябрь 5-те Алдан-Маадыр аттыг национал музейге ажыттынар. Аңаа чурттуң болгаш даштыкы күрүнелерниң эртемденнери киржир.

Тывастатта

2006 чылдың бирги чартыында Тыванын чурттакчы чонунуң саны 941-ге өскен (2907 уруг төрүттүнген болза, чок болган улус — 1966). Ол-ла үеде республикаже 401 кижи көжүп келген болза, Тывадан дашкаар 746 кижи көшкен. Эрткен чартык чылда 740 өгбүле немешкен, чара бадылаашкын — 250.

Дзюдожуларда

Республиканың тускайлаттынган элээди ургларның Олимпийжи курлавыр школазының дзюдо салбырының өөреникчилери чайгы дыштанылга соонда (тренер башкы Дадар-оол Лоовай) хүреш маргылдаазын эрттирген. Аныяк дзюдожуларны бо күзүн сентябрь айда хоорай мэриниң шаңналы дээш чыл санының маргылдаазы манап турар. Ол бо удаа республика чергелиг эртер. Оон аңгыда Сарыг-Иван Хураганның ачазы Иван Доржуевичиниң база Кара-Иван Хураган адашкыларның чырыткылыг адынга 5 бөлүкке тыва хүреш маргылдаазынга база олар белеткенип турар. Ол ышкаш октябрь айда Пермь хоорайга 1992-1994 чылда төрүттүнген оолдар аразынга Россия турниринче белеткел эгелээн.

Мугур-Аксында

Мөңгүн-Тайганың школачылар аразынга шыдыраа маргылдаазы үш чыл бурунгаар кожуун чергелиг болуп эгелээн. Эрткен чылын аңаа Кызыл кожуунну Чербиден школачылар база киришкен. Бо чылын сентябрь 3-те кожуундан аңгыда, өске-даа черлерден шыдыраачылар киржири планнаттынып турар.

Кожуунну өзүп олурар шыдыраачыларының бир бөлгүмү Мугур-Аксы № 2 ортумак школазында. Ынаар 15 оол, 15 уруг доктаамал чоруп турар.

Бистиң корр.

«Дорт шугумда»

Өөредилге яамызының удуртукчулары

«Шын» солуннуң редакциязы чаа өөредилге чылының эгезинде «өөредилге» национал төлевилелдиң республикада боттаныышкынының талазы-биле ТР-ниң өөредилге сайыдының оралакчылары Анна Салчаковна Ооржак болгаш Уран-кыс Сергеевна Ондар-биле номчукчуларның «Дорт шугумун» эрттирер деп турар.

Айтырыгларны **сентябрь 8-те 11.00 шактан 12.00 шакка чедир 1-01-35 телефон** дамчыштыр салып болур.

Интернеттен медээлер

Новосибирскиге судтуң оран-савазын чазылдырган

Новосибирскиниң Октябрьск районунда судтуң оран-савазын чазылдырган. Районнуң иштики херектер эргелелиниң төлээзиниң дыңнатканы-биле алырга, частыышкын улуг-хүн дүнезинде болган. Ийи каът оран-саваның ханаларының кезик-чамдыызы үрелген. Оран-савага дежурныйлап турган таңныылдың чугаазы-биле алырга, тус черниң үези-биле 4.00 үезинде частыышкын болган болгаш өрт эгелээн. Когараан кижилер чок.

Амгы үеде болуушкун болган черде шалыпкын истелге бөлүү ажылдап турар. Бирги каттың элээн каш соңгаларында өттүр өрүмнеп каан үттер бар болган, оларны таварыштыр кывыычал суук бүдүмелди оран-саваже киир куткан деп санап турар.

Эрге-хоойлу камгалаар органнарының догааштырыы-биле алырга, судтуң оран-савазын судьяларның кайы-бирээзинге ыйыышкын кылыры-биле ийикпе азы кеземче херектериниң материалдарын узуткаары-биле өрттеткен чадавас.

«Новости» РИА.

Оралакчы сайыттың машиназы чаш уругну өлүр бастырган

Алтай Республиканың регионалдыг хөгжүлде сайыдының оралакчызы Владимир Акпашевтиң автомобили сентябрь 1-де Онгудай районга тус черниң үези-биле 22 шакта 11 харлыг ийи уругну бастырган.

Ол дугайында REGNUM ИА-ның корреспондентизинге Онгудай районда «Листок» солуннуң корреспондентизи Валерий Панин сентябрь 2-де дыңнаткан. Ооң медеглээни-биле алырга, бир уруг болуушкун болган черге-ле ышбиле барган, өскези эмнелгеде берге байдалдыг чыдар. Амгы үеде Акпашевти тудуп хоругдаарының айтырыын шиитпирлеп турар. Бо дээрге сөөлгү ай дургузунда эрге-чагырга кижилериниң машиналарының дугуйларының адаанга чаштарның өлүр чоруунуң ийиги таварылгазы-дыр. Август 11-де Туекта суурга Онгудай районнуң баштыңының оглу Эркемен Тузачинов 13 харлыг элээди оолакты өлүр үстүрген. Амгы үеде ук болуушкунну Алтай Республиканың ИХЯ-зы истеп турар.

REGNUM ИА.

Хакас старейшиналарның баштыңы Алексей Лебедьти судка билдирткен

Хакасияның баштыңы Алексей Лебедьке чаа негелделерни киирген. Хакас чоннуң старейшиналарының баштыңы Владислав Торосов Абаканның хоорай судунга ат-алдарны болгаш мөзү-бүдүштү камгалаарының дугайында билдириишкинни дээрги Лебедьке болгаш «Взгляд» деп хакас солунга удур киирип, олардан ниитизи-биле 400 муң рубльге чедиртинген моральдыг когарал дээш негээн.

Хомудал билдириишкинни кииреринге «Взгляд» солунга парлаттынган Алексей Лебедьтиң Старейшиналар чөвүлелиниң Владимир Путинге кыйгырыы дээш республиканың 300 чылдаанын байырлаарынга акша-хөреңгини федералдыг эрге-чагырга бербейн барып болур деп медеглели чылдагаан болган.

Август 3-те «Взгляд» солун «Владислав Торосовтуң буруузубиле Хакасия бодунуң 300 чылдаан юбилейин байырлаарынга 4 млрд. рубльди чидирген» деп эгениң адаанга «Лебедь Торосовка удур» деп үүлдү парлаан турган. Ында республиканың баштыңы Старейшиналар чөвүлелиниң июль 5-те хүлээп алганы «Хакас нацияга республикада тоомча чок хамаарылганың дугайында» президентиге кыйгырыын тайылбырлап турар. Дээрги Лебедьтиң медеглээни-биле алырга, кыйгырыгны «кворум чок турда хүлээп алган, ынчангаш ону күштүг деп санаары болдунмас». «Мен Старейшиналар чөвүлелин дорамчылаар хөңнүм чок, ынчалза-даа республикага ындыг орган биске херээ чок. Бир шагда ону боттарывыс тургускан болгай бис, а бир эвес ол ындыг шиитпирлер хүлээп ап, ниитилелди-даа, президентини-даа мегелээр чүве болза, мен, чазактың даргазы кижи болганымда, ол организацияга деткимче көргүзерин күзевес мен» деп, республиканың баштыңы чугаалаан.

Дээрги Торосов бодунуң шагдан бээр удурланыкчызының медеглелинге доп-дораан харыы берип, судка билдиртир мен деп аазаан. Ооң-биле чергелештир ол ук кыйгырыгны хөйге чарлаары көрдүнмээн турган дээрзин бадыткаан. «Кыйгырыг болза албан езу шынарлыг. Ол айтырыглар дээрге федералдыг эрге-чагырга органнарының харыылаар айтырыгларынга хамааржыр айтырыглар-дыр, олар чер-черлерде хоойлу күүселдезин шыңгыызы-биле контрольдаар ужурлуглар болгай» деп, ол «Коммерсантъ-Красноярскиге» медеглээн.

„Ъ"-ниң медээ-дыңнадыглары-биле алырга, ук кыйгырыгны Хакасияда федералдыг инспектор Владимир Фролов болгаш республиканың Дээди Совединиң даргазы Владимир Штыгашев-биле дугуржуп сүмелешкен болуп турар. Түңнелинде Старейшиналар чөвүлелиниң баштыңы бодунуң кыжаныышкынын күүсеткен. Ол парлаттынган үүлде Алексей Лебедьтиң сөстерин шынга дүүшпес деп санаарын судтан дилеп турар (чижээлээрге – «кыйгырыгда Торосов Хакасияның боттускайлаң объект эрге-байдалын узуткааш, ону Красноярск крайга кадарынче кыйгырып турар»). Шүүдел кылдыр Владислав Торосов «Взгляд» солуннуң редакциязындан база Алексей Лебедьтен 200-200 муң рубльди тыртарын дилеп турар. Баш бурунгааргы суд хуралы сентябрь 5-те эртер.

Владислав Торосовтуң боду „Ъ"-ге «Алексей Лебедьтиң ооң адынга киирген буруудадыышкыннары көк меге» деп медеглээн. «Кандыг ындыг 4 млрд. рубльдиң дугайында чугаалап болур үвел, кым ону үндүрүп бергенил, кымгал?» деп, дээрги Торосов килеңнеп чугаалаан. — Албаан үвени канчаар чидириптип болур үвел». Оон туржук, Старейшиналар чөвүлелиниң баштыңы «президентиге кыйгырыгны коллективтии-биле хүлээп алган», ынчангаш ооң амыхууда адрезинге буруудадыышкыннар кылыры «канчап-даа таарышпас» деп демдеглээн.

Владимир Фролов „Ъ"-ге «кижи бүрүзү кыйгырыгны кайнаар-даа, кымга-даа туразында бижип болур» деп медеглээн. Ук айтырыгны ооң-биле дугуржуп сүмелешкен деп үзүл деп айтырыгга айтырыг-биле харыылаан: «Мээң харыылаар айтырыгларымның иштинче ындыг чагааларны дугуржуп сүмележири кирип турар деп санаарыңар ол бе?». Дээрги Штыгашев-биле харылзажыры болдунмайн барган. Лебедь база чок – Хакасияның баштыңы ээлчеглиг даштыкы сургакчылаашкында, ол Кыдатче чоруй барган.

Күрүне Думазының депутады, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының кежигүнү Вера Оськинаның санап турары-биле алырга (ооң партийжи «харыылаар хүлээлгезинге» Хакасия хамааржып турар), чөрүлдээни массалыг информация чепсектеринче үндүрүп, хөй-ниитиниң сайгарылгазынче киргени маргышкан талаларның эрге-байдалынга болгаш албан-дужаалынга төлеп чок чорук болуп турар. «Чижек кылдыр алырга, мээң албан-дужаалым кады ажылдаар ужурга таваржып турар кижилерге хамаарыштыр кандыг-даа хомудалдарны, амыхууда таарзынмас чорукту арта базарын хүлээндирип турар. Лебедь болгаш Торосов ук чөрүлдээни чаңчылчаан езу-биле шиитпирлээр ужурлуг турганнар: чокла болза эптежип, чөптежир, чокла болза «эр езу-биле» сайгаржып кааптар» деп, Оськина агай санап турар.

Коммерсантъ-Красноярск.

Чоннуң ünü

ТУРУЖУ УЛАМ БЫЖЫГАР БОЛЗУН

Кандыг-даа кижиге үнелел бээрде, бир-ле дугаарында, ооң ажылын айтырар. Ол ындыг турар ужурлуг-даа, чүге дээрге шагүеден бээр кижини күш-ажыл чемгерип, ону өрү тыртып, ооң туружун чон аразынга илередип келген болгай. Мен бо каш сөзүмге Тыва Республиканың бирги Президентизи Шериг-оол Дизижикович Ооржактың ажылхерээниң дугайында бодумнуң билип турарым-биле бижиксеп олур мен. Тыва Республиканы удуртуп эгелээнден бээр Дарга 15 чыл чедип тур. Бо кижиниң, тыва чону дээш ажылынга кайы хире бердингенин, кризистиг 90 чылдарның шылгалдазын көрген. Кайы хире берге үени шыдажып эрткен ийик бис, ооң дириг херечилери бистер шуптувус-ла болгай бис. Ол берге чылдарның чамдык үелерин сактыылыңарам. Чонга акша-көпеек чедишпес, шалың үнмес, хамык бүдүрүлгелер, көдээ ажыл-агый сандаргай, аай-бажы билдинмес, ооң кадында мал оору көвүдеп, арагалаашкын калбарган турду. Ооң-биле чергелештир чамдык кара сагыштыг журналистер тыва чонну бүгү Россияның массалыг информация чепсектеринге бактап, бисти дорамчылап, бичии-ле болза националдар аразынга багай чүве үндүрер частылар. Күчүлүг совет күрүнеиң хамаатылары болуп, дыка азыралга өөренген улусту боттарыңар хандыртыныңар дээш, ниити чурт рынок экономиказынче шилчий берген. Рынок экономиказы деп сөстү безин дыңнап чорбаан чоннуң чамдык кезии кезек үелерде аңгадай бердивис чоп. Азырадыкчы хөөнден арай деп уштунуп олур бис, ам чон амыдыралдың уг-шиин биле берген, «Тайгаш ужар, даянгаш турар» деп үлегер домак-биле дөмей, бут кырында туруп келген бис. Эрткен 15 чылдар дургузунда чеже-чеже школалар, эмнелгелер, уруглар албан черлери, клубтар, спортзалдар, чурталга оран-савазы, бүдүрүлгелер ажыглалга кирген ийик, санаары безин берге. Тыванын делгемнеринде чадып каан ааржы ышкаш ак-чайт өшкү-хой, бода мал чылдан чылче өзүп көвүдеп орар болгай. Улуг Эне-Сайны кежилдир чаа көвүрүглерлиг апардывыс. Хүрээ-хиидивис эргип кээп, ооң тудуглары база көвүдеп турар. Бо каш чылдарның иштинде культурага, спортка дыка улуг бурунгаар базымнарны кылдывыс. Хөөмей-сыгыдывысты делегейниң чону сонуургап, дыңнап турар апарды. А спортчулаРывыс кандыг-дыр. Россияның, Европаның, делегейниң чемпионнары, Олимпий оюннарының киржикчилери апарган. Спортчу чедиишкини дээш школачы кижи Чазак шаңналы алыр деп чүве Тыванын төөгүзүнде болбаан таварылга-дыр. Бир эвес кылдынган ажылдарны бирден-бирээ чокка санаар чүве болза, бүдүн ном-даа сыңмас боор. Тыва чон, ылаңгыя аныяктар, амыдыралдың кадык-шыырак, арага-дарыже сундулавазын дээш, спортчу бүгү хемчеглерни ап чорудуп турары кончуг чугула ажыл-херек-тир. Шилдиг пиво орнунга, аныяк кижи холунга бөмбүк тудуп алган чоруур болза эки-ле-дир. Тыва черде кылдынып турар бүгү-ле эки ажыл-херектер бир-ле дугаарында Чазак Даргазының, ооң удуртуп турар, сумудан эгелээш, сайытка чедир удуртукчуларның күжениишкинниг ажылының үретүннели-дир.

Удуртулга дендии багай ажылдап турган болза, кудумчуга кижи кылаштатпас, кымыскаяк дег, хөй янзы-бүрү марканың автомашиналарын тываларга кым-даа халаска чорудуп бербээн, ол дээрге чоннуң социал байдалының, ооң культуразының экижип олурарының барымдаазы ышкажыл.

Чамдык солуннар, тус кижилер Шериг-оол Ооржак Тываны хоозураткан, көдээ ажыл-агыйны сандараткан, боду ажы-төлү-биле кады хөй акша-көпеек оорлап турар деп хоп-нүгүл тарадып, чүгле күрүне баштыңчызының ат-алдарын баксырадып турар эвес, ол хамааты кижиниң Конституция езугаар берген хостуг чоруунче халдаашкын кылып, кижиниң сагыш-сеткилинге улуг согугну берип турар. Мен хуумда ындыг кижилерге шуут удур мен. Шериг-оол Дизижикович тыва чону дээш кончуг хөй ажылды кылып келген, ам-даа кылыр дээрзинге бүзүреп болур. Бети дээре, Дарганың буянында Тыванын 50-55 харлыг аныяк ашактары, кадайлары күрүне кежиин четтирип, пенсия ап эгеледивис. Бүгү назынывыста изигге хаартынып, соокка доңуп чораан тыва кижи ам кээп каш пенсия көрүпкеш, аныяк хирезинде ажылдаксавас апарган. Бо чылдың баштайгы чартыында Хоойлужудулга палатазының чамдык депутаттары Шериг-оол Дизижиковичини ажыл-албанындан хуусаа бетинде дүжүрер дээш дыка-ла кызытканнар болгай. Суглук чок чүгенниг аът ышкаш кайы хамаанчок барган, ол кижилерни үезинде чогуур кижилер бажын хавырып кагды. Хүн келген тудум-на октябрь 8 чоокшулап олурар, а депутат сандайынче чүткүп турарларга, ол сандайдан дүжер кижилерге кижиргенчиг-ле апаар-дыр эвеспе.

Шериг-оол Дизижиковичиниң халажыр үези база чоокшулап олурар. Ынчалза-даа дөрткү удаа Тываны удуртур кылдыр ол кижини депутаттар бадылаары албан. Мен база Дарганың бо эрге-дужаалынга ам-даа артып каарынга бүзүрээр мен. Чүге дээрге 15 чыл дургузунда Дарга Тываны багай эвес, а эки удуртуп келген, ооң ажылын чүгле караа халыптыг кижи көрбейн турар чадавас. Ажылды кылып турар кижи частырыгны кылыр, частырыг кылбас кижи чок. Даргада база частырыгны чон эскерип турар. Шериг-оол Дизижиковичиниң удуртулгага ам-даа артарын шак мындыг эскериглериң түңнелинде келген мен. Бирээде, Шериг-оол Дизижиковичиниң ат-алдары Россияның дээди удуртулгазында аажок бедик. Ийиде, бо чылдың июль айда Россияның Президент Аппарадының бир улуг эрге-дужаалдыг ажылдакчызы Тывага келгеш барды. Ол кижи Шериг-оол Ооржакты деткиир бис деп чугаалаан болгай. Үште, Федерация Чөвүлелиниң Даргазы С.Миронов, Россияның Чазак Даргазының бирги оралакчызы Д.Медведев, Сибирь Федералдыг округта РФ-тиң Президентизиниң Бүрүн эргелиг төлээзи А.Квашнин, ОБЯ-ның сайыды С.Шойгу, сенаторлар Л.Нарусова, С.Пугачев олар база Тывага келгеш бардылар. Эрге-дужаалы улуг ол даргалар сүттүг шай аартаар дээш Тываже келбээн-не болгай. Дөрттте, Россияның тергиин кижилериниң санынче Дарганың ады кирип, дипломун безин солунга парлап каан чорду. Кижиниң чараш карактары, чаагай магаболу дээш эвес, ооң ниити чурттуң сайзыралынга киирген улуг-хуузун үнелеп, бедик атты тывысканы ол. Беште, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партия өске партияларга бодаарга, деңзизи элээн аар болганда үстүнде адааным дээргилер ол партияның кижилери дизимзе, улуг-ла частырыг болбас боор. Алдыда, Тыванын чаа соңгудар депутаттары кажан Россияның Президентизи В.В. Путин Тыва Чазактың Даргазынга Ш.Д. Ооржакты сүмелээрге, олар ыяап-ла бадылаар. Арай боорда депутатка соңгудуп алгаш тарадыр сывыртыр эвес, хөй акша, чымчак сандай чидирери кымга күзенчиг боор. Ынчангаш Шериг-оол Дизижикович ам-даа каш чыл иштинде Чазак Даргазының эрге-дужаалын эдилээр дээрзинге чигзиниг турбас.

Дарганың туружу ам-даа быжыгар болзун, кылган херээ бүдүп турзун, кадык-чаагай, ажылгыр чоруун чидирбезин деп күзедим.

Хүндүткел-биле,

Биче-оол СОЯН,
күш-ажылдың хоочуну.

Соңгулдаларга уткуштур

УДАВАС СУРТААЛ ЭГЕЛЭЭР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ийи чыыжының депутаттарының соңгулдалары бо чылдың октябрь 8-те болурун солуннуң номчукчулары эки билир. Мурнунда эрткен соңгулдалардан ооң ылгалы болза, соңгулдаларның холушкак системазын тургусканы болур. Тодаргайлаарга, Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының 32 депутадының чартыын (16) партийжи даңзы езугаар соңгуур, оон арткан 16 депутат чаңгыс мандаттыг округтардан соңгудар. Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының соңгудар ужурлуг 130 депутадын чаңгыс мандаттыг соңгулда округтарындан соңгуур.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер болгаш Хоойлужудулга палаталарының ийиги чыыжының депутаттарының соңгулдаларынга «Чаңгыс демниг Россия», «Россия Федерациязының Коммунистиг партиязы», «Амыдыралдың Россия партиязы», «Родина», «Россияның Либерал-демократтыг партиязы» политиктиг партияларның Тывада салбырларының соңгулдалар каттыжыышкыннары киржир. Оларның Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжынга депшиткен депутаттарынга кандидаттарны ТР-ниң Соңгулда комиссиязы бүрүткээн.

«Россияның пенсионерлер партиязы» политиктиг партияның регионалдыг салбырының, «Россияның аграр партиязы», «Россияның патриоттары» политиктиг партияларның Тыва Республика салбырларының депшиткен ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ийиги чыыжынга депутаттарга кандидаттарны бүрүткээринден ТР-ниң Соңгулда комиссиязы ойталаан. Ынчангаш үстүнде адаан партиялар ам болур соңгулдаларга киришпес.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбыры соңгулда каттыжыышкыны ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарынга кандидат кылдыр 160 кижини депшиткен. Төлээлекчилер палатазынга 120, Хоойлужудулга палатазынга партийжи даңзы-биле 24, чаңгыс мандаттыг округтарга 16 кижини киирген. Партийжи даңзының бир онзагай үүлү болза, ону ийи кезекке чарган, бирээзи республиканыы, ында 5 кандидатты киирген, өскези девискээрлернии, мында 19 кандидат бар. Депутаттарга кандидаттарның составында чоннуң бүгү социал бөлүүнүң болгаш кезектериниң төлээлекчилери кирип турар. Кандидаттарның составында 41 өөредилге адырының ажылдакчылары, оларның аразында ийи студент, 22 сайгарлыкчы, 15 медицина, 22 көдээ ажыл-агый ажылдакчызы, ТР-ниң 5 Чазак кежигүнү, 15 күрүне болгаш муниципалитет албан-хаакчызы, 5 культура болгаш уран чүүл ажылдакчызы болгаш өскедаа ажыл-агый адырларының төлээлекчилери бар.

«Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Тывада салбырының соңгулда мурнунуң программазы бар. Ону Президент В.Путинниң Айыткалынга, «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның салган сорулгаларынга, Россия Федерациязының стратегтиг хөгжүлдезинге дүүштүр кылган Тыва Республиканың социал экономиказын хөгжүдеринче, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринче угланган чугула программа болуп турар. Мону ажыл-херекке боттандырар дээш партия ажыл-чорудулгазын угландырар.

Амгы үеде ТР-ниң Соңгулда комиссиязы ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарга кандидаттарның бүрүткээрин дооскан, оларның даңзызын соңгукчуларга чарлап дыңнаткан соонда соңгулда каттыжыышкыннарының, Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарынга кандидаттарның соңгулда мурнунуң суртаалбын массалыг информация чепсектеринге чорударының төлгезин (жеребьевказын) сентябрь 7-де ТР-ниң Соңгулда комиссиязы эрттирер. Ынчан соңгулдаларга киржир партия, депутатка кандидат бүрүзүнге сентябрьның азы октябрьның кайы хүнүнде кайы солунга, телевидениеге, радиога чеже хире хемчээлдиг материалды халас азы өртектиг парладыры, дамчыдары билдине бээр.

«Шын» солунга халас-даа, өртектиг-даа суртаал материалын парладыр партиялар, кандидаттар материалды баш бурунгаар тыва дылга хынамчалыг белеткээш, компьютерге парлааш, ооң хоолгазын дискетага бижиткеш, материалды парлаары-биле айыткан хуусаазындан ийи хонук эрте редакцияга дужаарын дилеп турар бис. Чүге дээрге солуннуң материалдарын баш бурунгаар белеткээрин билир болгай силер. Бир эвес материалды парлаар ужурлуг хуусаазындан озалдадыр болза, ооң соонда ону парлавазын сагындырып тур бис.

«Шынга» парлаар ужурлуг халас-даа, өртектиг-даа материал орус дылда болза, ону очулдурганы дээш очулдурукчуга төлээр, бир арынны очулдурарга 50 рубль болур.

Соңгулда каттыжыышкыннарының (партияларның) болгаш Улуг Хуралдың ийи палатазының депутаттарынга кандидаттарның «Шын» солунга өртектиг парладыр материалдарының бир дөрбелчин сантиметрде өртээн 40 рубльге доктааткан.

Каш-каш хонгаш эгелээр соңгулда мурнунуң суртаал ажылынга соңгулда каттыжыышкыннары болгаш депутаттарга кандидаттар идепкейлиг киржир дээрзинге идеген тур бис.

Солуннуң ниитилел-политиктиг килдизи.

«Шынга» бижип турза-даа...

Доңмас-Суг камгалал девискээринин «хилинчээ»

Кызыл хоорайда бойдустуң Доңмас-Суг камгалал девискээринин (!) чидиг айтырыгларының дугайында үүлдер «Шын» солуннуң арыннарынга чаңгыс эвес катап үнүп турган. Эрткен чылын Доңмас-Сугнуң кара суунуң чылдан чылче улам бокталып турарының, ооң түннелинде Бухтуев кудумчузу-биле хоорайның хавак кырынче үнер хайымныг автооруунуң адаанда салдынган суг хоолайларының тунганының дугайында шүгүмчүлелдиг материал база үнген турган. Ынчалза-даа ынчан Кызыл хоорайның удуртулгазы-даа, ол ышкаш өскедаа улуг харыысалгалыг даргалар мурнунда өөренгени ышкаш, ол чүүлче улуг кичээнгей салбайн эрттирипкеннер. Оларның тоомча чок чоруунга бойдус канцелярязы бодунуң харыызын үр манатпаан: бо чылгы үргүлчүлелдиг чаъс-чайыктар соонда, хавак кырынче үнер оруктуң адаанда суг хоолайлары шуут тунуп калганындан, ол кезек девискээрни чыылган суг хөме алы берген. Рабочая кудумчузунуң Доңмас-Суг кыдыында кезек бажыңнары чайгаар тургустунган хөөлбекке «эштип» чайлааннар, ооң өлшыктан, доктаамал турар сугдан үрелип, тоглап эгелээн ханалары, таваа чеже-чеже материалдыг когаралды ээлеринге «сөңнээнин» даап чугаалаары безин берге. Чылдан чылче дарый шиитпирлээри негеттинип турган көскү үүлдү соңгаарладып турганының түннелинде, анаа бөдүүн чурттакчылар, оларның уруг-дарыы хилинчектенип чайлааннар. Херек кырында автооруктуң Доңмас-Сугже чирлип кирип турарындан суг хоолайларын дуй барып ушкан улуг бетоннарны чүгле согур кижи эскербес турган. «Шын» солун эрткен чылын-на ол девискээрде суг автоорукту өттүр акпайн, чаңгыс черде чыглып туруп бергенин дорту-биле бижип, чурукка тырттырып көргүскен.

Ол кезек девискээрниң когаран бажыңнарынга хамаарыштыр «камгалал» ажылдары эгелээнден бээр ийи неделя ажа берген.

Ынчалза-даа хайлыг суг хөөлбээ бо хүннерге чедир чытпышаан, харын мырыңай бодунуң чыл чылы-биле чыглып келген хирчамындан чыдып, долгандыр хүрээлелге айыылды тургузуп болур чыгыы апарган. Ооң кадында бо хүннерде сооп, күс дүжүп эгелээн. Бажыңнарны чылыдыр одаар апаар, бир эвес байдал мындыг турар болза, одаар ол бажыңнарга чунар-бажыңда дег бустаныр бе? Ынчангаш Доңмас-Сугнуң кезек ол девискээриниң чурттакчылары «Тыва тудуг» трестиң ажылдакчыларының септелге ажылдарынга улуг бүзүреп, ооң дүрген доостурун кымдан-даа артык манап турарлар.

Юрий КӨК-ООЛ.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

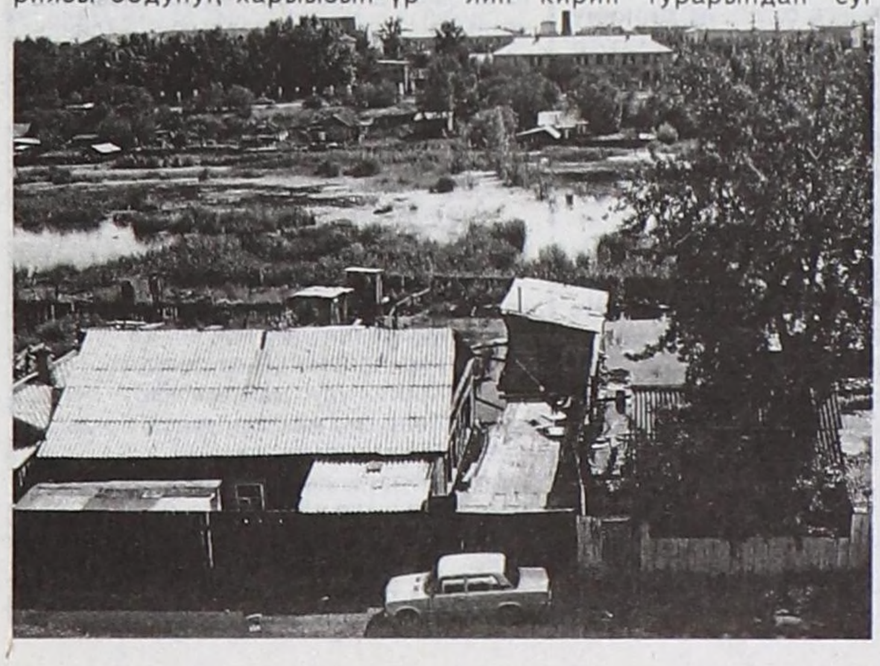

Сут-Хөлден медээлер

Сөөртүп эгелээн

Күрүне албан черлериниң, школаларның, культура одагларының болгаш өске-даа организацияларның, коллективтериниң одаар ыяжын, хөмүр-дажын баш бурунгаар сөөртүп, белеткеп алыры дээрге-ле, кышка хынамчалыг белеткениринин магадылалы дээрзи кымга-даа билдингир.

Кожуунуң ниити билиг болгаш профессионал өөредилге килдизиниң эргелекчизи Светлана Анзатовна Соскут кожуун девискээринде өөредилге черлеринге, школаларже хөмүр-даш сөөртүлгезинге хамаарыштыр амдыгааштан эгелеп организастыг ажылдарны чорудуп турар. Ниитизи-биле кожуунуң школаларынга, өөредилгениң өске-даа адырларынга одаар 2700 тонна хөмүр-дашты сөөртүп чедирер, дүжүрер ужурлуг. Ам дээрезинде Хөр-Тайга ортумак школазында 200 тонна, Бора-Тайгада 50 тонна хөмүр-даш дүжүртүнген.

Суг-Аксы суурнуң чурттакчызы, ажыл-иш, амыдырал-чурттал-га дээнде амыр-дыжын бодавас Сергей Илчин-оолович Ондар бодунуң амы-хууда «КамАЗ» маркалыг машиназы-биле Чадааананың хөмүр-даш уургайындан сумуларже хөмүр-дашты үзүктелиишкин чок улаштыр сөөртүп турар. Дугуржулга чардынган, керээ езугаар соок кыштың мурнуу чарыында хөмүр-даш сөөртүлгезин шалыпкын доозар дээш үлегерлиг чолаачы Сергей Ондар кызымаккай ажылдап турар.

Күзеглерде

Ымыраа-сээк чок сериин тайгаларга чеди чүзүн малын кышка улуг «үүже» кылдыр күш-деңгел киир семиртип алган малчыннар шала иштиктеп күзеглеринде хонгулапканнар. Күзеглээшкин база-ла ма́л-маганныг араттарга онза ужур-дузалыг. Бир эвес күзеглээшкинни организастыг чорудар болза, кандыг-даа мал улам күш кирер, шыырак семиртилгени чедип алыры билдингир.

Алдан-Маадыр сумузунда арат малчыннар Тарыс Киш-Чалаевич Ондар, Владимир Даптаң-Караевич Ондар, Даржай Дажыевна Ооржак, Шолбан-оол Назын-оолович Ондар бажы бедик Манчүрекке чайлаштың Бедик-Хавакта, Чоон-Дытта күзеглеринде келгилээннер. Сумунуң оон-даа өске араттары Манчүрек, Ак ол ынчаар күзег хонаштарын ээлепкеннер.

Ол ышкаш Сут-Хөл, Хөлчүктүг, Чечектиг, Алдыы, Үстүү Ишкиннер, Хөр-Тайгага чайлаглаан араттар сөөлгү үеде агаар-бойдустуң байдалы өскерлип, доңат дүжүп, сооксумаар апарганын барымдаалааш, таарымчалыг одар-белчиирлерлиг, делгем девискээрлиг турлагларынче көжүп эгелээннер. Кажан дүжүт ажаалдазы доосту бээрге, Хемчик унунга күзеглээшкин улашкылаар болгаш тараа хоорзунунга малының күш-деңгелин немээрлер.

Салбыр тургустунар

Сөөлгү үеде чоннуң амыдырал байдалын, хереглелин экижидер сорулга-биле ол-бо черлерге банкылар салбырлары тургустунуп, чээли хереглээн чонга таарымчалыг байдалдарны тургузар дээштиң чамдык көскү ажылдар кылдынып турарын ыыттавайн барып болбас.

Кожуун төвү Суг-Аксы суурга Россияның көдээ ажыл-агый банкызының тускай салбырын ажыдарының дугайында кожуунуң чагыргазы-биле дугуржулганы кылган турган. Ынчангаштың Барыын-Хемчик кожуунуң Ак-Довурак хоорайда хуу бүдүрүлге ээзи Чечек Дончунаевна Сарыгларның удуртуп турары, О.К. Ооржактың бригадирлээни 4 кижи составтыг уран-шевер тудугжу оолдар мурнунда ажаалга банкызы турган бажыңны эде кылып эгелээннер.

Олар ук бажыңны банк турарынга таарымчалыг кылдыр иштидаштын шевергин, чараш, көрүштүг, аңаа ажылдаар ажылдакчыларга-даа, келген чонга-даа эптиг болур кылдыр кылгаш, кыска үениң иштинде бүрүн доозар сорулганы салган кызымаккай ажылдап турарлар. Акша-төгерик-даа, материалдар-даа четчир.

Ыңай-бээр чоруп, хөй акша-төгерик чарыгдап, шүүдеп турарының орнунга Суг-Аксы суурга Россельхозбанкының салбыры ажыттына бээрге, ниити чонга, бүгү сут-хөлчүлерге өөрүнчүг болбастың аргазы чок.

Бораш ОНДАР.

Чарыгдал чок аргалар

Амыдыралдың агымында шорушкактарны эдип чазаарының талазы-биле ажылдарны Чазак чогаадып, дүрүм-тайылбырларны үндүрүп, ооң күүселдезин хынап, кайда кандыг ажылдар чоруттунуп турарын информастап турары эки-дир. Амыдыралды сайзырадырда мурнады көрдүнген дөрт адырны экижидериниң дөзевилелин планнап тургузуп алган, ооң күүселдезин база хынап-ла турар хевирлиг. Чогум, ылаңгыя көдээ ажыл-иште, кым кандыг ажылды кандыг хевирлиг тургузуп алган ажылдап турарын бистер, бөдүүн чон, амдаа орта билбейн турар хевирлиг бис. Эътти канчаар консервалаарын, сүттен кым, чүнү, канчаар кылып турарын даап бодаар дээрден башка, кандыг технологиялар барын билбес бис.

Малдың эъдин, сөөгүн, кежин технология езугаар канчаар болбаазырадып, кандыг станок, аппараттарга кылырын тускай эртемниг технологтар билир-ле болгай, оларның ол аргазын дөзевилеп, билип алгаш, малчыннар, сарлыкчылар, чылгычылар боттары тускай бүдүрүлге черлерин чоп чогаадып кылып болбас деп. Шаанда биске эът комбинадынга мал согар чер турду, аңаа немей консервалаар улуг ишкир духовка кылып алыр болза, аңаа малдың борбак эъдин 2 шак хиреде хайындыр бузурнуктургаш, эзип алырга, консерва белен болганы ол.

Шеригге тургаш, балык болбаазырадыр заводка балыкты канчаар дузаарын, консервалаарын көрдүм. Ону кылырда белеткеп каан демир лаазаларга (банкаларга) тырый иткеш, аксын станокка киир долгадыптар, оон оларны муң-муңу-биле духовкаже суккаш, ийи шак хире хайындырыптарга, консерва белен. Бистер шагда демир-даа, шил-даа банкаларда консервалаан эъттерни садып чип чордувус. Демир банкаларны кылыры нарын: станокка бышкаш, тудуштур дуңзаалаар, хөй үе, материал үнер. Аңаа бодаарга, шил банкаларны садып алгаш, аңаа эътти тырый иткеш, аксын станокка дуй долгаткаш, хайындыр бузурнуктурар. Мооң ажылы харын белен, чиик хевирлиг, мону бүдүрүкчүлер, технологтардан консультациядан алгаш кылып болур.

Бо-ла-дыр, эът консервалап быжырарының бир аргазы. Мооң технологиязын билир тускай эртемниг улус бистиң республикада бар-ла чүве ыйнаан, бир кожуунга, сумуга-даа болза сонуургалдыг, туралыг улуска өөредип сонуургаткаш, оларның эге базымнарын шуудадып чүге болбас деп. Сүт болбаазырадылгазында база-ла боду технологиялыг болгаш оон кылып ап болур продукция: саржаг, ээжегей, ааржы, быштак, курут, чөкпекти бис канчап кылып, бүдүрүп чордувус, ону бо үеде аал бүрүзүнге бүдүрүп кылыптары анаа бөдүүн ажыл-дыр.

Тарааны тарып, өстүрүп, ажаап алгаш, ону шаанда «чиг далган» кылдыр кылып ап чордувус. Ол үеде электри чок турган болгаш дээрбени кыжын доңмас кара суглар күжү-биле ажылдаткаш, далганны бүдүрүп ап чордувус. Ам бо үеде бүгү-ле механизастыг ажылдарны кылырда чүгле электри күжүнге ынанып, чүгле олче кичээнгей углаар апарган-дыр бис. А көдээ, электри шугуму четпес черлерде чамдык механизастыг ажылдарны кылып күш четпейн турар, ынчангаш оларның ол ажылын суг күжү-биле механизастаарын сүмелеп бижип турарым ол. Чуртувуста шулурткайндыр агып чыдар бичии дамырак кара-сугларның хөйүн бодааш, оларның күштүг агымы-биле ыяш дугуйну «шимчедикчи» (двигатель) кылдыр ажылдаткаш, оон электри чырыын аптар, машинаның, тракторнуң эрги кезектерин таарыштыр кожуп ажылдаткаш, өске-даа хөй янзы ажылдарны кылып чоруй баар-дыр.

Көдээ ишти сегидер төлевилелде үстүнде адаттынган ажылдарны кылырын оралдажып турарларны кижи черле дыңнавас-тыр. Суг күжүн ажыглап эгелээр болза, кым-даа когаравас, кедилиг, орулгалыг ажыл ол деп бодаар мен.

Суг күжү-биле ажылдаар шимчедикчини кылып, тургузуп чогаадырын оралдажып турган кара чаңгыс эгелекчи аныяк оол Владимир Көшкендей 2003 чылда менден айтырып, сонуургап билип алгаш, кылырын оралдажып чорда, ооң «аъдының бажы хенертен хоя бергеш», болбайн барды. Оон башка Улуг-Хемниң Арыскан суурга «суг механизациязы» бүткен турар часты. Ол оолдуң ук ажылы бүткен турган болза, республикада сонуургалдыг, тура-соруктуг оолдар оон дөзевилеп алгаш чоруй баар турган, харалаан.

Ындыг эгелекчи, чаартыкчы оолдар чайгаар тыптып келир, ук ажылды эгелей бээр оолдар бар болза, бодумнуң аргасүмемни база силерниинге немептерин кызыдар мен. Бодум бүгү назыда көдээ ишке дадыккан болгаш, ол хамык хол-биле кылыр ажылдарны халас энергия-биле кылырын оралдажып, өзүп олурар салгалдарга ол-даа болза экономика болзун дээш мындыг уткалыг материалдарны бижий бээр ужурум ол. Көдээ ажыл-иш – бүгү чоннуң хырнын тоттурар, эктин элетпес болгаш чоннуң кадык-шыырак чоруун көдүрер адырывыс-тыр. Ону экижидип алырывыс чүгле боттарывыстан, иштики тура-соруувустан кончуг хамааржыр.

Бады ООРЖАК,
күш-ажылдың хоочуну.

САНАЛ

ДИДИР-ДИДИР – дөстүг

Чоннуң амыдырал-байдалын экижидер дээш Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың чазактары хөйле доктаал, шиитпирлерни үндүрүп турары өөрүнчүг. «Агроүлетпүр комплекизин хөгжүдери», «Өөредилге», «Кадыкшыл», «Таарымчалыг чурттаар оран-сава» национал төлевилелдерни амыдыралга боттандырар сорулгалыг алдынып турар хемчеглер эки-дир.

Солун-сеткүүлдерден номчуурга, үстүнде сорулгаларга кончуг хөй сан-түң көрдүнген болур чүве-дир. Дузалал ажылагыйын хөгжүдеринге тускай көрдүнген хөреңгиниң сан-түңү база эвээш эвес чүве-дир, а ону ап турар кижилер саны кончуг эвээш, ылаңгыя көдээ, бөдүүн чонга кончуг берге хире. Көрдүнген чээли акшазын ап үнүп турар улус «балдыры дыңзыг», машина-балгаттыг, садыг-магазинниг—харын шыырак байлар болур-дур. Олар машина-балгаттыг чедип келгеш, мында төпте дөргүл-төрелдериниң дузазы-биле чээлини ап турарлар. Удавас ам олар оон-даа артык байлар болур.

Бөдүүн улуска ол дузалал чээлини алыры кончуг берге, мында, найысылалда, ай-айы-биле чурттап турарлар. Ой та, кандыг кончуг бүтпес акша-төгерик чүве ол? Апрель, май айда-ла киирген документилер – ам-даа сураг. Чамдык улус чадап кааш, хол чаңгааш, дедир чаныр-даа турар-ла. Мен бодаарымга, болдунар чүве болза, бо акша-төгерик бүдүрүп алгаш, мал-маган садып алыр деп турар улуска документ-саавырлар долдурарынга дузалажыр тускай кижилер тургузар болза эки эвес чүве бе?

Ук берип турар чээли акшаларын бажың-балгат тудуп алырынга база кезик-чамдыын таарыштыр көрүп каан турар чүве ыйнаан. Ону хоорай-суурларга база үлей хуваап каан турар ужурлуг болгу дег.

Бо айтырыг талазы-биле солундан номчааш, хоорай чагырга черинге чурттаар оран-сава айтырыын шиитпирлээринге дузалаар ирги бе дээш, билдириишкин киирген мен. Оон аңгыда паспорт алыр назыны четкен, чамдыктарының ашкан өскүс уруглар бар чүве, 1-ги бөлүктүң инвалид угбазын, ооң уругларын 7 чыл азыражып, ооң чаңгыс өрээл бажыңында сыңмарлажып чурттап турар. Оларның угбазының адындан база билдириишкин киирген мен. Ч.С.Монгуш деп кижи ат салган харыызы келди: «Хоорайга акша-төгерик көрдүнмээн, бюджетте ындыг чүве чок» деп каан боор чорду. Дидир-дидирден дыңнаарымга, хоорайның үстүү Каа-Хемде Серебрянка чанынга каът-каът коттедж бажыңнар көстүп кээр дээр. Ол шын ирги бе. Миллион-миллион акшаларны көдээде төрелдериниң ат-сывынга ап алгаш, шыдалдыг улус ону коттедж бажыңнар тударынга ажыглаар чүве дээр чорду чоп?

Чазактан тускай көрдүнген акшаны ылап-ла шын чединмес кижилерге берзе, дузалашса чүл? Маңаа шыңгыы ажылдавас болза, ядыы-түреңги чорукту эвээжедири болдунмас, «бомжтар» кажан-даа чок болдунмас. Чамдык кижилер барының кырындан-на ам-даа, ам-даа дээрге, эпчок эвес чүве бе?

Хандырылгазы кошкак, социал байдалы берге, чединмес, өскүс-чавыс ажы-төлдү, өг-бүлелерни социал ажылдакчылар шыңгыы өөренип көөр болза эки боор. Социал ажылдакчыларның санал-оналының деңзигүүрүн, оларның эргелерин улгаттырары эргежок чугула. Чүге дээрге дарга-бошкалар бажыңнар кезиир, ону хынаар чайхостуг эвес. Социал ажылдакчылар шынна сеткилинден ажылдаар болза, ынчан байдал черле экижиир деп бодалдыг мен.

Хоорайда хоорай чурттакчыларының социал хөгжүлдезиниң департаментизи деп албан чери бар. Бо черниң көдүрүп турар айтырыгларын улуг чугулага ап, үнелеп, барымдаалап көөр болза, кончуг нарын айтырыглар шиитпирлеттинер боор. Чүге дизе, ядыы-түреңги чоннуң амыдыралын олар эки билир ужурлуг.

Эх, чүү дээрил аан, назыным аныяк болза элээн-не ажылдарны кылыксаар мен. Аныяк чорааш улуг-бичии кижилерни эвилелдеп алгаш туйбу-даа кылып чордум. А тудуг материалдары бисте, Тывада, төктүп чыдар чүве ышкажыл. Амгы үеде бок чушкуп чоруур улусту көөрге, кончуг аныяк оолдар, уруглар болур-дур. Олар бичии ыжык черлерге борастанып хонуп алгаш, даң адарга-ла бок чушкуп, шил чыып чоруп турарлар. Ажылчын күш ол ышкажыл. Оларның-биле таптыг чугаалажып, амыдырал-байдалынга бичии-ле деткимчени бериптер болза, оларны таптыг удуртур болза, ядыы-түреңги чорук эвээжээр-дир ийин. Чурттаар оран-сава чогундан олар чурт богу болу берген чоруур ышкажыл. Кым эки чурттаксавас, эки хепти кедиксевес, эки чемни чиксевес деп? Эң сөөлүнде амгы үеде агитация ажылы четпес деп чугаалаксап тур мен.

Чамдык кижилер каш-каш бажың-балгаттыг, а бир чамдыктарда чаглактанып чадыр безин чок эвеспе. Тускай көрдүнген хөй акша-төгерикти Чазак үндүрген-дир, ону чөп ажыглап көрээлиңер.

А.САРЫГЛАР,
РФ-тиң өөредилгезиниң хүндүлүг ажылдакчызы.

Кызыл хоорай.

"ШЕҢНЕ ЧЕЧЭЭ КАТАП ЧАСТЫР"

Чоокку үеде чырыкче үнген «Шеңне чечээ катап частыр» деп тоожуну улуг сонуургал-биле номчудум. Ооң автору Россияның уран чүүлүнүң күрүне шаңналының лауреады, сураглыг ус-шевер мастер, хөгжүмчү, чогаалчы Бригад Дүпчүр эрткен чүс чылда феодалдыг Тыванның эрги дүрүмнеринге базындырган ийи аныяк кижиниң салым-хуузунуң дугайында бижип турар.

Тоожунуң кол маадырлары – Дирчин биле Түмен-Чыргал.А кол темазы – кижиниң эргези, хостуг чоруу дээш демисел. Автор бо чогаалында аныяк-өскенни ботботтары дээш туржуп шыдаар, ынакшылы дээш төнчүзүнге чедир демисежип шыдаар чорукка, турум, бүдүштүг чорукка кижизидип турар.

Чагырыкчы эргелиг Камыл эргедужаалын ажыглап, ийи дугаар кадайы кылдыр Түмен-Чыргалды оор езу-биле кадай кылып алыр. Ынчалза-даа Дирчин биле Түмен-Чыргал шыдажыр аргажок бергелерни ажып эртип тургаш, ынакшылынга шынчызын бадыткап, ботботтарынга берген даңгыраанга ээ болуп шыдаан.

Эрзин, Теске феодалдыг Тыва үезинде херек кырында болган болуушкуннарга даянып, автор тоожуну бижээн.

Тыва чоннуң бир онзагай байырлалы Шагааны ол үеде канчаар эрттирип турганын автор бо номунда делгереңгейи-биле бижээн. Шагаада кижилерниң эрге-дужаалын, эрин-кызын, назы-харын барымдаалавайн, баштактанчып, бардамнажып, адаан-мөөрейлежип, ойнаар турганын солун кылдыр көргүскен.Каш хонук уламчылап кээр Шагаа байырлалының хүннеринде хана-думаа, хай-бачыттан амыр-чаагай турарын, мал-маганның хүрмендизин айтыржып, чаагай күзелдерин, суй белектерин солчуп, чолукшуур, ырак-чоок аалдарның улузу аразында аалдажыры, үнчүп-киржири албан турган.

Номда Тывага хувискаал болган соонда, араттарның бажы көдүрлүп, үжүк-бижикке өөренип, хостуг-чоргаар чурттап эгелээнин база көргүскен. Улаштыр ТАР-ның ССРЭ-ниң хүрээлеңинге эки тура-биле бактаап кирген, найыралдыг хөй национал чоннары-биле салым-чолун катканын база бижип турар.

Чогаалды номчуурга болуп турар болуушкуннар-биле чергелештир ол черниң агаар-бойдузунуң каас-чаражы кижиниң караанга көстүп келир. Чогаалда маадырларның сеткил-хөөнү эки болза, бойдус-чурумал база аяс, чараш. Сеткил-хөөн кударгай болза, агаар-бойдус база чаъс-чайыктыг, дүмбей, караңгы.

Тоожунуң дылының уран-чечени улустуң аас чогаалының янзы-бүрү хевирлерин хөйү-биле ажыглаанындан уткашынары бедик, номчуттунгурун эскердим. Ында чалбарыгларның, тоолчургу чугааларның утказының ханызын, өөредиглиин магададым. Улустуң ырлары, кожамыктары чогаалды улам каастап турар. Ында черлер болгаш кижилер аттарының, аъттар аттарының чаражын!

Кижиниң сагыш-сеткилин доюлдуруп кээр, холдан салдынмайн баар бо солун номну номчукчулар улуг сонуургал-биле номчуп турарынга бүзүрээр мен. Уран талантылыг акывыс Бригад Санчыевичиге моон соңгаар-даа чогаадыкчы чедиишкиннерни күзевишаан, чонунга сөңнээн бо белээ дээш, дөргүл-төрелдериниң, чаңгыс чер-чурттугларының өмүнээзинден өөрүп четтиргенивисти илередип бо одуруглар-ны тураскааттым.

Акывыс боор Дүпчүр Бригад
Ат болган талантылыг.
Ыры-шүлүк база бижиир,
Ыяштан, даштан чазаныр.
Алдан-Маадыр музейинге
Ажылдарын бо-ла делгээр.
Көрген улус мага ханып,
Хөөрээн, мактаан турарлар-дыр.
Хар-назы улгатса-даа,
Кастыктары көгерзе-даа,
Кылыр ишке улам дендээн,
Кызымаккай акывыс-тыр.

Антонина ШОЙЖУН.

Кызыл хоорай.

ЧАГЫТАЙ

(«ТАҢДЫ КОЖУУНУ» деп номдан эге)

Тыванын эң чараш, эң улуг хөлдериниң бирээзи – Чагытай хөл Таңды кожуунунуң девискээринде деп чүвени алды харлыг чаш уруг-даа, алдан харлыг буурул ирей-даа билир. Хөл өндүр бедик Таңды-Ууланың баарында, найысылал Кызыл хоорайдан 100 хире километр ыракта чер ажа кылдыр чатты берген чыдар. Хемчээл талазыбиле Чагытай — Тывада эң улуг хөл бооп турар. Чамдык ааспырак хөөремчилерниң Чагытайны «тыва далай» деп адап турарында ужурла бар. Шынап-ла, Чагытай хөл хаттыг, боран хүннерде чалгый бээрге, сагышка далай чалгыы кирер болдур ийин. Улуг хаттыгда, шуурганныгда хөл хемелиг балыкчыларга кончуг озалдыг, оларның хемелерин-даа, боттарын-даа ханы суг дүвүнче арылдыра бээр. Ындыг таварылга та чеже катап болган чүве. Бурган өршээ! Ындыг озал-ондактар болбайн-на турзунам.

Чагытай хөл чылдың, хүннүң кайы-даа үезинде кайгамчык чараш көстүр. Кыжын кылаң дош, кылын хар-биле шыптынып алган чыдырда көөрге, тоолчургу чугаада ак чоорган эштип алган удуп чыдар кайгамчык чараш даңгына сагышка кирер. Ынаар талыгырже шөйлү берген арыг, ак оргулаштан карак дек-ле салдынмас, ону көрүп-ле, көрүп-ле туруксаазы кээр.

Чайын Чагытайның суунуң өңү каш янзы апарган чыдар. Эртен, даң бажында кызыл, дүш үезинде ногаан, кежээликтей ала-шокар-даа апаар. Ол дээрге долгандыр турар бойдустуң суг кырында көрүнчүктелиишкини, хереленнишкини-дир. Ногаан өң — ол дээрге хөлдү хүрээлээн аргаарыгның, От-сигенниң көрүнчүктелиишкини, ала-шокар өң — хөл кырында булуттарның, кызыл өң — үнүп олурар хүннүң хаяазы Чагытайда хереленип турары ол. Чагытай чазын, күзүн онза чараш апарган чыдар. Чазын янзы-бүрү ыяштарның ногаарарып келген бүрүлери, хөлдү долгандыр ооң эриктеринде үнген чүзүн-баазын чечектер, От-сиген тоолчургу оран кылдыр хуулдуруптар.

Күзүн Чагытай шуут таныттынмас апаар. Ону хүрээлеп алган Таңды-Ууланың бедик, дистинчек даглары алдын-сарыг апарган турар. Оларның ол өңү хөлдүң суунга көрүнчүктели берген турда көөрге, ол дег чараш чурумал хуулгаазын тоолдарда безин чок дийин. Хүн ажып чыдырда, Чагытай онза чараш кылдыр көстүр, ооң суунуң кыры алмаз ышкаш кылаңайндыр чайыннанып чыдар. Ол кайгамчык чурумал кижиниң кичээнгейин бодунче бүрүнү-биле хаара туда бээр. Айлыг, айдың дүне Чагытай бир янзы онза көстүр. Сактырга, оран-делегейде ийи ай бар ышкаш болур. Бирээзи өрү —дээрде, өскези куду — хөлде. Бир эвес үстүнде ай хенертен өже хона бээр болза, адааанда ай делегейни ол хевээр чырыдып артып каар ышкаш кылдыр сагындырар. Мону хуулгаазын дивейн чүнү хуулгаазын дээр боор!

Чагытайның суу дус чок, арыы дээрге, хөөрем чок, карак чажыла. Хөлде янзы-бүрү балык-байлаң шуут эгээртинмес дизе, мында кандыг-даа хөөрем турбас. Хөлден беш, чеди, харын-даа он килограмм шортаннарны арга-дуржулгалыг балыкчылар бо-ла тудуп алырлар. Моон балыкчылар кажан-даа үзүлбес. Олар чайын чүс-чүзү-биле хемелеп чорааш сыыртыыштаар, кыжын дош оюп балыктаарлар. Балыкчыларга, а олар спортчулар болгай, Чагытай алдындан артык үнелиг. Херек апарганда, республиканың эргечагырга органнары балыкчы бригадаларны организастап тургускаш, Чагытай хөлче аткарып турар. Олар каш-каш он тонна балыкты кыска хуусаа иштинде туткаш, хереглекчилерге, чагыкчыларга эккеп садып турарлар.

Каш он чылдар мурнунда, Чагытайже пелядь деп балыктың байлаңнарын миллион-миллионубиле салыпкан чүве-дир. Балык хөлге аажок таарышкан болгаш хөлчок өскен дээр. Ам кол туттунуп, шүүреттинип турар балык ол. Кызылдың аъш-чем садыгларында пелядь доктаамал барын, чыдарын садып алыкчылар эскерип турлар боор. Ол дээрге дөгере Чагытайның балыы-дыр. Рынок экономиказының үезинде республикага Чагытай хөлдүң ужур-дузазы аажок улуг дээрзин маңаа демдеглеп каалы.

Чагытай кавызының агаары тергиин арыг. Чайын, кончуг изиг хүннерде, Чагытайга үргүлчү сериин салгын сырыннап турар. Ол дээрге маңаа дыштанып келген чүс-чүс кижилерге дендии таарымчалыг. Ооң ачызында Чагытайның эриинде каш-каш школачылар дыштанып лагерьлер бар. Ол лагерьлерге дыштанган уруг-дарыгның кадыкшылы аажок экижээн боорун хөй чылдарның көргүзүг түңнелдери хереченлеп турар.

Чагытай—Тыва Республиканың хүндүлүг аалчыларының болгаш хөй-хөй туристериниң баар, чедер, дыштанып черлериниң, булуңнарының бирээзи. Туристер хөлге келгеш, майгыннарын тиккеш, маңаа кашкаш хонуктарда шаанга киир дыштанып, эштип, балыктап алгаш, сагыш-сеткили өөрүп, ханып чана бээрлер. Чайгы үеде туристерниң, хөлде дыштанган кызылчыларның, кожуунардан база өске-даа черлерден келгеннериң майгыннары чүс-чүс апарган тургулаар. Оларның янзы-бүрү өң-чүзүнү Чагытайның бойдус чурумалынга дөмей, үүлдешкек болгаш кайгамчык көрүштүг дивес силер бе.

Тывада туризмниң эки сайзырааны хомуданчыг. Ийе, ону организастап тургузары ындыг-ла белен эвес дээрзи билдингир. Бергелер хөй-дүр дээш хол салыпкаш олурар болзувусса, оон чүү үнер боор. Чүү-даа үнмес! Тывага туризм бизнезин организастап тургузуптар аныяк кижилер тыпты бээри чугаажок. Туризм талазыбиле агентилелге идегеливис улуг. Ук бизнести сайзырадырынга бир улуг идиг бээр чер — Чагытай хөл болур дээрзинге бүзүрээр бис.

Тыва Республиканың хүндүлүг аалчыларын ыяап-ла, эң ылаңгыя чайгы үеде, Чагытайга чедирер, дыштандырар чаңчыл шагда-ла турган. Ол ам-даа уламчылап турар. Бис маңаа чүгле чаңгыс чижек көргүзер деп шиитпирледивис.

1970 чылдың сес айы турган. Бис Шаңгыр Пичи-оолович-биле ынчан Таңды районунга ажылдап турган бис. Куулар район Совединиң күүсекчи комитединиң даргазы, а мен партия райкомунуң ийиги секретары. Бир-ле хүн партия обкомундан телефон долгааннар. «Бистиң республикага Совет Эвилелиниң Маршалы, Совет Эвилелиниң ийи дакпыр Маадыры Москаленко келир деп барган. Маршалды Чагытайга чедирер, дыштандырар деп план бар. Силерге харыысалгалыг даалга берип тур бис. Эки-ле белеткенип көрүңер».

Ынчан Дуржулга станциязының бүдүрүлге талазы-биле директору Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Александр Карымаевич Түрген-оол чүве. Маадырга тутсуп четтивис оң.

«Мөгүдевеңер, аныяктар! Шупту чүве эки болур. Ажырбас» — дээш, ол хөй чүве-даа чугаалавады.

Үш хонук белеткенип келдивис оң. Түңнелинде, Дуржулга станциязының аныяк малчыннары Оюн Суге-Маадыр биле Сереңмааның чараш дериглиг ак өөн машинага чүдүргеш, Чагытайже көшкеннер. Өгнүң ээлери хүндүлүг аалчылар уткуурунга ыяк белеткенип алганнар. Өг-биле кожа кончуг улуг майгын тиккеш, ооң иштинге бильярд столу тургузуп каан бис. Хол, бут бөмбүктери база белен. Хөл кыдыында сыырткыыштар, моторлуг хеме база белеткеп каан бис.

Келир дээн хүнүнде, айыткан шагында аалчылар-даа бо келдилер. Маршал «Волгадан» алдын сарала чүве үнүп келди. Ооң-биле кады Салчак Калбакхөрекович Тока. Бис өг чанында тур бис. «Экии, эштер!» — деп аалчылар мендилежири билек, бис шуптувус оларже уткуй кылаштажыпкан бис. Даргаларга өг ээлерин таныштырдывыс. Түрген-оол маадыр аалчылар уткуурунга кончуг аргадуржулгалыг кижи. Бис ийини даргаларже чоокшуладыр-даа хире эвес хөөрээн, каттырган тур. Улуг аалчыларны шак ынчаар шаавыс-биле уткуп алган бис.

Маршал өгну кончуг сонуургаар кижи чораан. Ооң кидизин, ханазын, ынааларын тудуп-суйбап пат болчук. Өгже кирип ора: «Эжии дээрге блиндаж эжии-ле» — диди. Тока дарга чаза-ла каттырып кагды. Аныяк малчыннар Суге-Маадыр биле Сереңмаа эр хейлер болганнар. Улуг аалчыларны кончуг ээлдек-эвилең уткуп, оларга тыва аъш-чемниң дээжизин делгей салып пат болганнар. Маршал ол аъш-чемни шуптузун амзап сонуургаар болду. Хойнуң чымчак ханын элээн сонуургаар кижи чораан.

Сереңмаа Чагытай хөлдүң хаарып каан балыын аалчыларга салды оң. Маршал амырай берди ышкаш. «Коньяк ижип олургаш чиирге, кончуг-ла амданныг балык-тыр» — деп, маршал мактап олур. «Тыва арага ижип, чооглап олургаш чиирге, оон артык амданныг болдур ийин дээш, дарга дашкага арага куткаш, маршалга суна-дыр. Ол бир пакты ишкеш, ооң соонда дашкага дегбейн барды.

Шайлаашкын соонда, даргалар бильярд ойнаар чүве деп мындыг. Ша-даа болбааанда, ийи улуг дарга ойнап эгеледилер оң. Түрген-оол судья бооп алган ында-мында маңнаан тур. Бис ийи хайгааракчылар бооп тур бис. Баштайгы оюнну Тока дарга ойнап алды эвеспе. Ийигизи маршалдың болду оң. Үшкү оюнга уттурупкаш, маршал-даа даргага дүжүп берди ышкаш. Холдарын тудушкаш, дашкаларын шимчедиптилер.

Хүн Таңды-Ууланың артынче чаштына берген. Чагытайның оожумун кижи кайгап ханмас, шип-шимээн-не чыдыр. Даргалар өгнүң ээлери-биле ээлдек-эвилең байырлашкаш, бистиң холдарывыс дыңзыг туткаш, «Волгага» олуруптулар. Чолаачы «Кызыл кайы сен» дээш хапкан.

Кара-оол МАСПЫК-ООЛ,
Шаңгыр КУУЛАР.

КАМГАЛААР УЖУРЛУГ БИС

Арга-арыг — бөмбүрзектиң тынар өкпези, дириг амытаннарның тынарынга эргежок чугула кислородту ылгап үндүрүп, а хоралыг углекистиг газты бодунга шиңгээдип ап турар болгай. Чер ийи улуг «өкпелиг» болуп турар: бирээзи— мурнуку Америкада Амазонна хемде тропиктиг арга-арыг, өскези — Сибирьде ине-бүрүлүг тайга болуп турар. Ол ийи улуг арга-арыгны кыргып кааптар болза, чер кырында кислород эвээжей бээр. Үүгле океаннар кырындан чылыг үеде бусталып үнген кислород артып калыр. Ону школачылар безин эки билир болгай. Ынчангаш, арга-арыгны камгалаар ужурлуг бис.

Бодалым бадыткаары-биле каш чижектен киирип көрейн. Бир гектар арга-арыг 18 миллион куб. метр агаарны арыглаар чүведир. Оон ыңай бир гектар арга-арыг агаарда ужугуп чоруур 70 тонна довурак-доозунну арыглап турар. Бир гектар арга-арыг 200 кижиниң чылда тынар агаарын углекистиг газтан арыглаар чүве-дир. Өрттенген арга-арыг 160 чыл болгаш катап тургустунуп келир. Өрттенген черге мурнунда үнүп турган ыяштар үнмейн баар, ооң орнунга өске ыяштар үнүп кээр боор. Чижээ, Балгазынның өрттенген чиңге бүрүлүг хадыларының орнунда чаа аныяк шарланнар, чаш хадыңнар үнүп эгелээн. Бүзүревес болзуңарза, барып көрүңер даан. Ынчангаш Балгазынның арга-арыг ажылдакчылары хады ыяштың өзүмнерин тускай черге өстүргеш, ону орук дургаар өрттенген черлерде олуртуп турар болгай.

Оон аңгыда арга-арыг, хову-шөл өрттенирге, ында миллиард-миллиард дооскаралар, ээремчиктер, кымыскаяктар, арылар, курттар, күскелер, чараа-чеченнер, эликтер кырлып өлгүлеп каар-дыр. Ховунуң От-сигени үнзүн дээш ону өжегээр өрттедип турар кижилер болза, сарыг шажынның буянныг өөредиинге удур кем-херек үүлгедип чоруур мелегейлер-дир. Сарыг шажын өөредиин езугаар алыр болза, үнүштер (От-сиген, ыяш-даш) дириг, тынныг амытаннар болуп турар. Олар чурттаар эргелиг, оларның тынын кайы хамаанчокка үзүп болбас. Хову-шөлдү өрттедирге-даа, өрттетпеске-даа үези келирге, үнүп келир кылдыр чаяап каан От-сиген ышкажыл.

Рынок харылзааларының үезинде арга-арыг үрелип, ону садыглап-саргаш, оон орулга алыр апарган. Шаанда тыва кижи аң, балык, тоорук, кат-чимисти бодунга өйлеп алыр турган болза, бөгүн ону төтчеглеп кааптар апарган-дыр. Арга-арыгны хуужудуп кааптар дей берди. Кааргаан кас эдергеш, даванын доңурган дээн ышкаш, үстүүртен айтыышкын алгаш, ону күүседири-биле шуугажып, хөй-биле кады хөөреп, кадастр деп алгыржып, ие-черивисти, арга-арыывысты, хемнер-хөлдеривисти хуужудуп, садып-саарып эгеледивис. Ол та эки, та багай болур чүвези кым билир боор. Хуужудуп каан арга-арыгже, суг-хемче кижини оларның ээлери кайыын киирер боор. Боо этсип тургаш, сыырыптар-ла ыйнаан.

Тыванын онзагай чараш бойдузун камгалап, келир салгалга ону арттырып алыр деп бодаар болза, АКШ-та ышкаш хөй национал парктар тургузар болза чогуур. Ында 48 улуг национал парктар бар. Бис чаңгыс-даа национал парк тургузуп ап шыдавас бис. Аңаа хөй түңнүг акша-хөреңги херек, тускай эртемниг кадрлар негеттинер, эртем-шинчилел институду херек апаар. Бисте чаңгыс-даа национал парк чок, а үүгле заповедниктер бар болуп турар. Чамдыкта боттарывыс база бодал чок чүве кыла бээрдир бис ийин. Дүвү далаш-биле хай-халап чок бир-ле «эртемден» кижи аксы дыңнааш, чараш бойдузувусту үреп алыр-дыр бис. Чижээ, Кунгуртуг чанында Тере-Хөлге Америкадан ондатра эккеп алгаш, ол хөлдү үреп тур бис. Ондатра хөлдүң хыыргыыштарының чымчак ак дазылдарын чип кааптарга хөл сыыгап кагды. Ам ооң суу кадарының кырында келген болдур ийин. Ол ондатрадан кым байып алганыл? Колхоз, совхоз бе? Хууда кижилер бе? Чок! Ооң түңнели чаңгыс — Тере-Хөл сыыгап, кадып, ыстапчовуурдап чыдыр. Бир өске хевирден бир өске хевирже дириг амытан эккеп алыр чорук эң-не айыылдыг.

Чедер хөлдүң ижип чытканы кара суун бир «угаанныг» дарга бооп каапкан болгай. Ол суг чер иштинче кире берген. Чедер бодунуң мурнунда хемчээлинден 4 катап эвээжээн. Ону эдер, кара сугну катап хөлге киирер арга бар-дыр — демир-багыт деспилер салгаш (хөлге чедир) хөлдү камгалап болур. Мыя ону безин кыла албас чөгенчиг-дир бис.

Чагытай хөлдүң муң-муң чылда өзүп келген шортан, язь деп балыктарын узуткааш, база бир «эртемденниң» сүмелээнибиле ынаар пелядь деп балык салган. Ам ында шортан-даа, язь-даа, пелядь-даа чок деп болур. Бир билдинмес кижи ынчаар леш дээр балык база салыпкан-дыр. Ол чазый чүве демги пелядьтың үүргенезин чип каапкан-дыр. Леш сөөктүг, эзди ылчыргай, үрелиичел, амдан чок бок балык болуп турар. Ону ам ол хөлден чок кылдыр узуп каары болдунмас-даа. Тыванын бойдузу чараш, чаагай-даа болза, ол арай хээрек, үрелиичел, катап тургустунарынга хөй үе, узун хуусаа негеттинер деп чүвени кижилер билген турар ужурлуг.

Мен аныяамда чер кезип, туристеп, элээн хөй черлерни көрдүм ийин. (Карелия, Кавказ, Чөөн чүк) Тыва ышкаш чараш оран черле чок дээр мен! Бистер бойдузувус чараш чаагай деп алгыржып, мактанып-ла турар, а ону камгалап ам шыдавас-тыр бис. Бойдус канчаар үрелип турарын эскербес аан. Бойдузувус кадыг-дошкун болгаш маңаа таарышкан дириг амытаннар, үнүш, мал-маган өзүп шыдаар. РФ-тиң Президентизинге В.В.Путин соңгуткан соонда, арга-арыг ажыл-агыйынче чүгээр сагыш салып эгеледи. Арга-арыг ажыл-агыйы катап тургустунуп турар-дыр. Бис ону деткиир ужурлуг бис. Ону деткиири дээрге-ле, кижи бүрүзү арга-арыгга камныг болуру-дур. Ону өрттен, өске-даа айыылдан камгалаары бистиң хүлээлгевис.

Арбычыга ДАРЖАА.

Кызыл хоорай.

Чылдар болгаш кижилер

БОДУ-БИЛЕ КӨРГҮСКЕН ҮЛЕГЕР

Монгуш Комбаажык Яндак оглу-биле Монгуш Ичиңмей Шожал кызы олар Ак, Алашка бичиизинден тура, ада-иези кожа чурттап чораан болгаш, кады хой кадарып өскеннер. Сөөлүнде адаие дугуржуп чугаалашкаш, оглу-кызын өглеп, кудашкылар болганнар.

Комбаажык Яндак оглу «Барлык» совхозка күш-ажылчы базымын эгелээн. Аңаа ажылдап турган үезинде ажылгыр-тудунгур, кежээзин, тудугга шеверин көргүскен, а техникага хамаарыштыр алырга, машина-тракторнуң үрелген кезектерин демир-биле чүгле ол кылыр. Ынчангаш ооң-биле кады ажылдап чораан эш-өөрү «Комбаажык дарган» деп хүндүлел шола атты аңаа хайырлаан.

Аныяк өг-бүле Барлыктан көшкеш, Улуг-Хемниң Ийи-Талга малчыннааш, оон улаштыр 1961 чылда «Тиилелге» совхозче көшкен. Аңаа ол чурттал газының сөөлгү хүнүнге чедир дарганнаан.

Ичиңмей Шожал кызы 10 уругну божаан: 5 оол, 5 кыс. «Тиилелге» совхозка өг-бүле кээп турда, уруглары барык шупту школачы, чүгле харын улуг уруу Көк саанчылап турган. Чоорту өг-бүленің уруглары совхозка саанчылап ажылдааш, төлептиг, ажылгыр мөзү-шынарын көргүзүп, удуртур-баштаар черден хүндүлел бижиктер, өртектиг белектер-биле шаңнадып, харын-даа Москва хоорайга УАЧД-ни барып көргеш келгеннер.

Оолдары база эки ажылдап, шаңнал-мактал чедип, база-ла Москва четкеннер. Амгы бо рынок үезинде улуг оглу Иван Монгуш-оолович Комбаа Таңды кожуунну Успенка суурда арат ажылагыйын ушкарып-башкарып, тараа, картофель, капуста дээш, оон-даа өске ногаа аймаан тарып өстүрүп турар. Ол Тыва АССР-ниң алдарлыг механизатору аттың эдилекчизи.

Ичиңмей Шожаловна Монгуштуң амдаа кадыы эки, угааны чарт, черле аарып көрбээн, ам бо хүннерде безин чаңгыс-даа эмтаң деп чүве ишпес, кадык. Чүгле караа арай четпес, ыракта чүве көре албас, бажың иштинге, дашкаар-ишкээр үнүп-киреринге анаа мен дээр. Шагда бажың өрттенгеш, хамык документилери шупту өрттенген. Айда пенсиязы 1440 рубль, чүгле күрүне пенсиязы ап олурар.

Оолдары шупту калбак мергежилдиң механизаторлары эртемниг. Хеймер уруу Чечен безин бо чылын алдан харлаар. Сес ажытөлүүнүң уруглары болур уйнуктары шупту 28 кижи. Олардан төрүттүнген уйнукайлары 42 кижи. Оларның чамдык өскеннери эртем-билиглиг, чонунга хүндүткелдиг ажылдап чоруурлар. Бо дээрге 94 харлыг кырган-аванның ажы-төлүн кижизиг аажы-чаңга, мөзү-бүдүштүг шынарга кижизиткени ол болур. Кырганның ам-даа: «Эки өөренир, чалгаа болбас, улуг кижини улуг деп, бичиини бичии деп хүндүлээр, бак чүвелерге хандыкшывас – оорланмас, мегелевес, таакпы, ылаңгыя чашпан-сиген тыртпас, арага ишпес, корум-чурум үревес» – деп, оолдар, кыстарын чагып-сургап олурар.

Кырган-аванның ажытөлүнде, ынчангаштың-на боор, арага-дары ижер, корум-чурум үрээр кижи чок, шуптузу чонунуң аразында хүндүткелдиг ажылдап чоруурлар.

Улуг назылыг даай-авам Ичиңмей Шожаловнага үс хар ажыр чурттаарын йөрээп олур мен.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кур-Чер суур.

Чурукту кырган-аванның уругларының архивинден алган.

АЖЫЛЫН МӨҢГҮН-ТАЙГАДАН УЖУКТААН

Мен мырыңай бичии турумда, Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа суурга чурттап турган бис. Күскээр кыжын чүве, ол үеде баштайгы хар чаапкан турган. Бир хүн Кара-кыс угбай келгеш, маңаа бо бөлүк аалдарга 6 хардан 65 хар чедир улусту бижикке өөредирим ол деп мындыг. «Экидир, харын» деп, эжим Кызылбай-биле амырап халчып тур бис.

Өөредилге-даа эгелээн. Чолдак карандаш биле бичии саазынны арай деп тып алдым. Ол дээрге дайынның кадыг-берге үези чүве. Кара-кыс башкывыс ол чылын бисти адывыс салып билир, үжүглеп номчуп шыдаар кылдыр өөредип каан. Ынчан Суг-Аксынга эге школа ажыттынгаш, чүгле 2-3 хире чыл болган турган чүве.

Бисти өөредилгевисти ыяап-ла уламчылаар силер дээн. Шынап-ла, башкывыстың чугаазы-биле дараазында чылын күзүн школага өөренип чедип келдивис. Бистерни интернатка тургузуп каан. Өөреникчилер хөй-ле чыылган.

Ынчан бистиң-биле кожа-хелбээ турган аалдарның уруглары шупту школага өөренип чедип келген болду. Ол үеде назы-хар барымдаалаар эвес. Бир дугаар класска улуг угбайлар, акыйлар-даа өөренип турар боор чораан. 7 хардан 16 харга чедир бирги класска хаара туттунган болур чүве.

Ынчан 2-3 класс дооскан уруглар чайгы дыштанылгазының үезинде база бир 5-6 кижини аалдарга өөредип турган, күзүн школага кээрге, отчедун ап, оларның өөреткен кижиларының бижээн ажылдарын башкылар хынаан, тускай дужааган турар, а 4 класс доосканнар шуут башкылап чоруй баар турду.

1951 чылда Суг-Аксы школазын дооскан 7-ги классчылар чайгы курс эрткеш, шупту башкылап үнүпкенин мен кончуг эки билир мен. Ол үеде кадрлар чедишпес турган.

Башкы — улуска эң чоок кижи-дир. Баштайгы башкызы черле уттундурбас боор чүве. Мээң баштайгы башкым Яндаймаа Оюн, ону мен кезээде сактып чор мен.

1951 чылда Суг-Аксы чеди чыл школазын дооскан үш уруг: Аттан Чигжитеевна Монгуш, Уваня Самдановна Ондар, Коккулээн Лопсан-Хуваевна Монгуш Мөңгүн-Тайга кожуунну Мөген-Бүренге башкылап ажылдаары-биле чеде бергеннер.

Олар ырак кожуунче чоруп турда, кожууннар аразынга чоруур машинабалгат безин бар эвес. Ырак черлерже чүгле улаг аъды-биле чоруур. Ол үениң берге байдалы-биле алырга, бо аныяк башкы уруглар езулуг маадырлар-дыр. Чүге дээрге, олар ынчан кажан-даа ада-иезинден ырак чорбаан, а хар-назыны чүгле 15-16 турган.

Школага олар эге класстарга баштай башкылап эгелээннер. Чаа аныяк башкыларга оларның ийиизиниң төрели болур Семис-оол Шогжалович Монгуш баштай бүгү талалыг дузалап турган. Дуржулга чок башкыларга кичээл чорударынга-даа, кижизидилге ажылынга-даа бергелер тургулаан. Ындыг таварылгаларда өөредилге эргелекчизи биле директор дузалап турган. Өөредилге чылының ортузунда оларның ажылы шуудай берген.

Кыш эртип, март ай үнүп келгенде, төрели башкы Семис-оол Шогжалович хенертен чок апарган. Чер аразы ырак болгаш төреллдөргүлү-даа четпээн. Башкылар коллективи, чон болгаш өг-бүлези ажаап каан.

Аныяк башкылар Тыванның бир чараш булуңунга ажылдап кыштааш, чайгы шөлээзиниң үезинде чаныып келгеш, чоорту башкы ажылын улам сонуургап, олла хевээр бүгү назынында аңаа бердинген бооп артып калганнар.

Аттан Чигжитеевна каш чылдар эртерге, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг апарган. Ооң уруг-дарыы шупту сес. Ийизи кыс уруг, алдызы оол. Башкы бүгү назынында Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраа ортумак школазынга ажылдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнгеш, чоокта чаа чок апарган. Ооң ийи уруу авазын салгап, башкылап чоруурлар.

Мугур-Аксынга ажылдап турган аныяк башкы Коккулээн Лопсан-Хуваевна Монгуш чаныып келгеш, үр болбаанда аар аарыгдан чок болган, чаңгыс оглу арткан. Уваня Самдановна Ондар Кара-Чыраа ортумак школазынга башкылап шаг болган, сөөлүнде өске ажылче шилчий берген. Ол 4 оолдуң, 1 уругнуң иези.

Амгы үеде тыва аныяктар кайда-даа: Польшада, Францияда, Перуда, Германияда, Кыдатта чурттап, ажылдап чоруурлар. Россияның янзы-бүрү хоорайларында өөренип, ажылдап чоруурлар мырыңай эңдерик. Ынчангаш «кижи төлү каяа-даа чоруур, куш төлү каяа-даа ужар» деп тыва угаадыглыг сөстерде ханы утка бар-дыр.

Анзатмаа МОНГУШ.

ЧУРУКТА: аныяк башкы Аттан Монгуш эжи башкыбиле.

(Архивтен чурук).

ЭКИ ЭМЧИ — СҮЛДЕ-ЧАЯАН

Республика эмнелгезиниң ириңнелген аарыглар эмнээр хирургия салбырының эмчи сестралары, санитаркалары, эмчилериниң аарыг кижилерге сагыш-човаашкынын болгаш ында бүгү ажылды тергиин онза, арыг-силиг, эки чурумнуг тургусканынга өөрүп четтиргенивисти «Шын» солунну дамчыштыр илереттивис. Кайы-даа коллективке быжыг чурум болгаш ажыл-чорудулганың чедиишкини бир-ле дугаарында удуртукчудан хамааржыр. Ол салбырның эргелекчизи бүгүдеге билдингир ат-алдарлыг эмчи Владимир Самбылдаевич Ховалыг болду. Эртен-даа, кежээ-даа оюн-баштак, чазык чаңы-биле аарыг кижилерге сагыш салган медээжок-ла турар. Хөй кижилерге, чонга ат-сураа билдингир улуг эмчи бо хире кызып турда, «мен черле сегереп үне бээр мен» деп идегел кижи бүрүзүнге оттуп кээр. «Ховалыгның холу чымчак, сөзү эм» деп чон ортузунда тарай берген чугаа анаа эвес чорду ийин. Бедик мергежилдиг эмчи бүгү эш-өөрүнге оорга болбушаан, бистерниң, аарыг кижилерниң, тура-соруунга дуза болуп турары — ооң мергежил улуг (аура) сүлде-чаяаны болбайн канчаар.

Бай-Тайгадан эмчилеп келген 22 харлыг Күжүгет Орлан деп аныяк малчын оол бар. Дыдыраш баштыг, ак шырайлыг, дыка чазык, үнү чок оол чорду. Чоон шөйүндүзүн кестиргеш, нарын эмнээшкин эртип турар. Хөөкүй чугаалыг болган болза, дыка оюн-баштак. Бодунуң үе-чергези аныяктарга чайгаар-ла эки салдарлыг кижи чорду. Чаа-Суурдан Ажы Сайлык-оол база дыка берге байдалдыг келген. Ам сегереп турар.

Аныяк эмчи сестралары Лопсан Салчак, Шулуу-Маадыр Анай-Хаак, Ондар Марина, Онан Долума, Сарыглар Аракчаа, санитаркалар Иргит Салимаа, Семис-оол Сай-Суу, Салчак Ульяна, Сарлык-Деге Кара-Кыс суглар бистерни эки ажаап, эмнеп турганы дээш четтиргенивисти илередип тур бис.

Куяң аштап шарыыр Хунан Орлаана, Монгуш Чойгааананың чымыштыг ажылын чүү дээр. Бо-ла бүгү ажылды улуг сестра Шагбажаа Чойгаана эки удуртуп турары илдең.

Бистер, улуг назылыг хоочуннар, шак мындыг аныяктар турда, ам-на сагыш-сеткиливис көдүрүлчек, аарыг-аржыктан сегип, амырап өөрүп тур бис, кыстарым, эмчилерим!

Ш.Б.КУУЛАР, Ч.Ч.КУУЛАР.

Ажылчын улус артында-ла аныяксыг

Чон аразында эскертинмес-даа бол, бодунуң ажылынга бердинген, ак сеткилдиг ажылдап чоруур кижилер турар.

Ындыгларның бирээзи—Зоя Монгушовна Маадыр-оол хамааржыр. Ажылчын, кежээ, шимченгир улус артында-ла аныяксыг болур дээри чөп. Ортумак дурт-сынныг, топтуг-томаанныг, чиик кылаштыг, биче сеткилдиг, дузааргак бо херээженниң арын-шырайында ам-даа чалыы назынның оду хып чоруур.

Ол Хандагайтының төп эмнелгезиниң бичии уруглар салбырында эмчи сестразы болуп, 30 чылдың нүүрүнде ажылдап, чонунга бараан болуп чоруур. Ооң чаа ажылдап келген аныяк чылдарында берге аарыг бичии уругларның дамырын тып, эм сыккыртыры амыр эвес турган. Ол эмчи кончуг мергежээн боорга, ону дыштаныр хүн дивейн, ажылынче бо-ла чалап апаар.

Коллектив эп-найыралдыг болурга, ажыл-иш бүдүнгүр дижир, күш-ажылдың хоочуну З.М. Маадыр-оол аныяктарның бүзүрелдиг дагдыныкчызы, эш-өөрүнүң идегелдиг чөленгиижи. Даанган ажылынга кызымак, тура-соруктуг эмчи сестразының үретүннелдиг эки ажылын төп эмнелгениң удуртулгазы хөй удаа демдеглеп, хүндүлел бижиктер база өртектиг белектер-биле шаңнаан.

Эмчиниң өөнүң ээзи Оруй-оол Кыргысович Маадыр-оол кожуунну иштики херектер килдизинге истекчилеп ажылдап чораан, ам хүндүлүг дыштанылгада. Бистиң кожуунну агаар-бойдузу берге, ногаа аймаа тарыырынга таарымча чок-даа бол, Улуг-Хемниң кежээ кызы хериминиң иштинде огородундан чыл санында чаагай дүжүттү ап, суурнуң үлегерлиг дээн ногаажыларынга хамааржып турар. Оон аңгыда бо өг-бүле инек малды тудуп, сиген-ширбиилин кезип, катчимис, ногаадан янзы-бүрү аъш-чемни белеткээрлер.

Олар суурга болган концерттериң, фестиваль-дарның болгаш спортчу хемчеглериң идепкейлиг киржикчилери. Өгнүң улуг уруу Айыраа Куулар — кикбоксингиге спорт мастери, Россия болгаш делегей чергелиг маргылдааларның мөңгүн, хүлер медальдарының эдилекчизи. Оглу Отсүрен Маадыр-оол — кикбоксингиге делегей чемпиону, делегей чергелиг спорт мастери.

Василий МОНГУШ.

Солчур суур, Өв үр кожуун.

АЛДАРЛЫГ ШҮЛҮКЧҮ – ТЫВА РОМАН МААДЫРЫ

Сураглыг испан шүлүкчү Федерико Гарсиа Лорканы 1936 чылдың август 19-та Гранададан 18 километр черге Виснер дээр көдээ суур чоогунга боолап кааннар. Ооң назыны чаа-ла 30 хар ажып турган. Ол бүгү делегейде сураглыг, кайгамчык салым-чаяанныг кижи. Өткүт, тода, чараш үннүг, гитаралаар, оозун үргүлчү холдан салбас. Ол шүлүктеринге амыдыралды ырлап чораан. «Чуртталганың үнезиниң кол кезии – ынакшылды, амыдыралды өөрүшкү каастаар, өөрүп чурттаары дээрге – ынакшыыры» деп ол чугаалап чораан. Ооң чүрээ кезээде ынакшылды дилеп, ынакшылче чүткүп чораан. Ооң чогаалдары ынакшылды алгап турар. Шүлүкчү болуру дээрге делегейде эң-не кударанчыг өөрүшкү деп ол чугаалап каан. Анаа эвес ынчаар чугаалаанын ооң чогаалдарын номчааш билип көөр бис.

Мен бо шүлүкчүнү сонуургай берген ужурум бирээде, ооң «Ханныг куда» деп шиизин тыва сценага, тыва дылга көрген мен. Оон бир кайгамчык үүл: бо шүлүкчү тыва чогаалчы М.Кенин-Лопсанның «Читкен уруг» деп романының бир кол маадыры. Чүге чогаалчы романының маадыры кылып алганын ооң кайгамчык шүлүктерин номчааш, ооң салым-чолунуң романның маадыры-биле дөмейин кайгап сонуургадым. Боданып көрдүм. Кайгамчык-ла чогаалды бижип каан-дыр. Ол дээш улуг өгбевиске мөгеер бис.

Федерико Гарсиа Лорка хензиг чаш чылдарындан-на көдээ амыдыралга өскен: мал кадарар, кат-чимис чыыр, сиген-ширбиил кылыр. Чымыштыг ажыл соонда, кара чааскаан ээн шөлге дыштанып чыда, ак-көк дээрни таалап көрүп, аянныг шүлүктерни чогаадып чораан. Көдээ суурунга көктүг-шыктыг шынааларынга шөлээн ырлаар. Оон-на ол улуг чогаал делегейинче кирген. Ол бодунуң чуртунга эң берге үеде – 1936 чылда «Цыган романсеро» деп номну чырыкче үндүрген. Ында испан чоннуң аас чогаалынга, ырларынга үндезилээн шүлүктер колдаан. «Читкен уруг» деп романның маадырының кударанчыг салымынга дөмей кижилериң дугайында эвээш эвес чогаалдар бар. Хостуг эргезин шын эвес политиканың уржуунда казыттырып, кижилерге дора көрдүрүп, истеп сүрдүрген улустуң амыдыралы ында. Чер кырынга кажан-даа ындыг политика турбас чүве болза! Кандыг-даа чоннар боттарының үндезин черинге, төрээн чуртун чоргаар ээлеп чурттаар ужурлуг болгай.

Гарсиа Лорканың чогаалдарының маадырларының аразында маврлар, негрлер, еврейлер-даа хөй. Ол кижилерни чогаалчы аажок эки билир, оларның хосталгаже чүткүлүн магадап бижип турар. Ол кижилер чүзү-даа чок артса-даа, чонунуң ырын кагбас, ырлаар, шүлүктээр сеткил-хөөнү кезээде хосталгаже чүткээн улустур. Олар эрге-ажыын казыдып, истеп-сүрүүшкүнге доктаамал таваржып, хостуг эргезин хунаатсадаа чоргаар, ундарал чок, ол бүгүге бастырбас, хосталга дээш доктаамал демиселде, чүткүлсоруу бедик улус. Оларга шүлүкчү чоргаарланып чоруур. Ол кижилерни Гарсиа Лорка мактап ырлап, оларның хосталгаже чүткүлүн деткип чоруурун көөр бис.

Шүлүкчү боду чогум интеллигенцияга хамааржыр-даа болза, бөдүүн кижилерни кедергей эки билир. Шак ындыг шүлүкчү, ыраажы «Читкен уругнуң» маадыры болганы дыка солун-дур. Федерико Гарсиа Лорканың чуртунче шургуп кирип келген фашистер дораан-на интеллигенцияны «аңнап» эгелээн. Фашистер «Интеллигенцияга өлүм!» деп алгырбышаан, эң-не угаанныг, хүндүткелдиг улустарны – эмчилер, башкылар, журналистерни истепсүрүп, узуткап эгелээн. Эгезинде чогаалчыларны чок кылып эгелээннер. Оон хоорайның кол архитекторун, медицина академиязының президентизин боолап кааннар. Гранадага келген фашистер үгле үш неделя дургузунда безин алды муң кижини боолап каан! Ындыг коргунчуг болуушкуннар болуп турган чуртундан Тываже, Мөңгүн-Тайгаже чедип келгеш, романның кол маадырының душтуу болу бергенин кайгамчык чараш бижээн. Бо романны улуг орус чогаалчы М.Булгаковтуң «Мастер биле Маргарита» чогаалы-биле үүлдештирип, деннеп сайгарар болза, кандыг солун фактылар, шинчилелдер үнмес деп! «Читкен уругда» база-ла анаа амыдырал, политика, аза-четкер шупту холуй тургустунганы-биле тыва литературада бир-ле көстүп көрбээн, элдептиг солуну-биле мени кайгатты. Бо чогаалды шинчилээр, өөренир кижилер аас-кежиктиг улус болур! Олар боттарынга, чонунга та кандыг-кандыг солун ажылдарны сөңнээр чүве. Ол келир үеде.

Чогаалды кижи чүрээ-биле номчуурга аажок-ла хөй чүвени билип, угаан-медерелге чырык бодалдар кирер болду. Бо роман онзагай-дыр! Чамдык номчукчулар бо чогаалды номчааш, «Ол ындыг, кыдыг-кызыгаар, Тываның эң-не ырак булуңунче репрессияның чалгыы канчап чеде бээр болду» дээш, арай бүзүрексевесдаа чыгыы боор. А мен бодум хуумда үгле аңаа эвес, а шүлүкчү Федерико Гарсиа Лорка бо Мөңгүн-Тайганың күдээзи дээрзингедаа ылап бүзүрээр кижи болдум, та үге үве.

Үстүмде бодалымның бадыткалы кылдыр мээң чаңгыс даайым (амгы үеде 70 харлыг. Кызыл кожуунуң Спутник суурда чурттап орар) Багай-оол Кечилекович Салчактың 1990 чылда «Шын» солунга үнген «Кым буруулугул?» деп үүлүнден чамдык фактыларны киирип көрейн.

«...1942 чылдың чазынында үве. Бистиң аалывыс Мөңгүн-Тайга районнуң девискээри Сээр деп черге турган. Ол хүн дээрге чаңгыс-даа булут чок, аяс хүн. Ындыг аяс хүнде бистиң аалывыска чаңнык дүшкен хире улуг халап болган. Шала кежээ аалывыска ийи аттыг кижи келген. Келзе-ле, ол үеде НКВД ажылдакчылары хептиг кижилер өгге кирип келген.

Ачам, авам-даа өгге органнар. Ынчан бис бичии, чаш турган бис. Эң улуувус — улуг угбавыс 11-ле харлыг (ол мээң авам Долгар Кечилековна Салчак-тыр). Хеймеривис чаа-ла ийи ай бооп турган. Иеден төрээ-ле шупту беш кижи бис. Менден бичии ийи кыс дуңмам турган. Олар ачазын билбес-даа, хеймеривис адазын көрбээн-даа. «Ачай» деп сөстү ол адап-даа көрбээн.

Элээн үе эрткенде, ол шагдаа хептиг кижилер ачамның холдарын артынга хүлүп алгаш, өгден үндүрүп келгеннер, а боттары ийи таалың долдур үве тырып алган, аттарында үдүрүп турар болган. Хамык хавырып алган үвелерин аттарынга артып, үдүрүп, ачавысты мурнунга сүрүп алган, боттары аттарын четкеш, кыштаг баары оюмну куду чоруй барганнар...

Ачам бисче каш-даа катап хая көргүлээн, аал коданы ажытталып, көзүлбээнге чедир хая көрнүп бар чыдарын утпас мен. Ачавысты сөөлгү катап көргенивис ол үве, ачавыс база бисти сөөлгү катап көргени ол. Ынчан ооң сеткилсагыжынга та кандыг бодалдар кирип турган үве...

Ачавыстың барааны көзүлбейн баарга, өөвүске кирип кээривиске, авам күжүр суугу чанында куду көрнүп алган ишкирнигип ыглап орар, карааның чажын бистерден чажырар дээш чеңибиле чоттунуп, сөөскен даңзазында таакпызын улай-улай сораргадаа ыш үнмээн, өжүп калганы ол боор. Өг иштиниң ижик-дөжээн аңдара-дүңдере октап каапкан, үжеп турганы оон илдең. Авам элээн ыыт чок олургаш, оожургай берген. «Ачаңарны тудуп аппарды, та үү боор үве. Эртен суур кирип айтырып билип кээр мен ыйнаан» — дээш, дашкаар үне берди...

Эртенинде авам бичии уруун хойлап алгаш, суур киргеш кежээликтей келди. Оон биске мынча дээн: «Ачаңарны күрүнеге удур аар херек үүлгеткен, 58-тээр кижи-дир» дидир. «Мени безин ужураштырбас-даа, хавырып алган мөңгүн херекселдер ийи пуд ажыг болган, бүрүткеп, бижип каан саазынынга ат салып бердим» дээр чораан.

Мээң билирим безин ачамның кончуг чараш оттук-бижээ, мөңгүн баштыг, хаш соруулдуг даңзазы, таакпы хавы, авамның янзы-бүрү чавагалары, эзер-үүген, күзүнгү дээш, ол үеде тыва кижиниң эдилээр эт-херекселин доозазын хавырып аппарган болган. Ол бүгү үвелерни истелге кылып турган чазый, хоптак шагдаа ажылдакчылары боттары шиңгээдипкен боор. Удаваанда ачамны Кызылче апарган.

Ачам күжүр Кызылдың карабажыңынга бир чыл ажыг чыдырда, акызы боор Салчак Шожал деп кижи Мөңгүн-Тайгадан 1943 чылдың күзүнүнде коштуг аттыг, аъш-чемниг барып ужуражып чораан. Шагдаа кижи аъш-чемин хынааш, бээр бис дээш аппарган. Акызын каш-ла минута иштинде, чаңгыс катап ужураштырган. Ачам акызынга: «Мени моол-кыдат кижилер-биле харылзажып, үүнү чугаалажып, үүнү үүлгедип турган сен. Ынча хөй мөңгүн эт-херекселди кайыын алган сен деп турар үве-дир. Бо бүгү үвени ачам меңээ кылдырып берген дээримге, ынчаарга үүнү-даа болза кылган мен деп өөү дээр, албадаар улус-тур. Үүнү-даа кылбаан кижи үүнү кылган мен деп бодун буруудадыр боор, акый, мени хоставастыр»— деп акызынга сөөлгү чугаазы ол болган. Мээң ирем Салчак Шожал дуңмазынга ол хире ынак турган, ол үеде ол хире ырактан кара чааскаан дуңмазынга ужуражып чораан ышкажыл.

Мен Мугур-Аксы школазынга 4-5 класска чеде бергенимде, өөрүм оолдар мени «контр оглу» деп адап турар үве. Ол үеде репрессияга таварышкан улустарның ажы-төлүн көрбес, адалары күрүнеге удур үве кылган дээр.

Мээң ачамны анаа черге тудуп аппаргаш, өлүр бажыңнап каан кижилерге мээң өжээн-кылыым кажан-даа өшпес. Бистерни, беш ажы-төлду, өскүс арттырып кааны, ачамны алды харлыымда тудуп чоруп турганы мээң караамда ол хевээр артып калган, мынчага дээр мээң сеткил-сагыжымдан уттундурбас өйүп чоруур. Ол шынныг херек дээш сүржүп келдим — түңнел чок, төнчү чок төөгү бооп артып калган. Ол кажан билдинерил?»

Даайымның бо бижээн үүлүн номчуурга, шак-ла ындыг, аңаа кедергей чоок төөгү «Читкен уруг» деп романда. Ону номчаан улус сактып кээр боор. Улуг чогаалчывыстың бо номунда өгбүлези репрессияга таварышкан аныяк кыс уругнуң аар-берге салым-чолун кайгамчык уран-чечен тоожаан чорду. Ол эге бүрүзүн «тоолдар» деп адаан. Ол романны улам солун, чараш болдуруп, лириктиг хөөннү киирип турар кижи – испан шүлүкчү Федерико Гарсиа Лорка болуп турары – чогаалчының уран тывызыы деп бодаар мен. Романның эгелерин адааны база тывызык-тыр. Ында сөс бүрүзү, сюжеттер улусчу чаңчылдар-биле сырый холбаалыг, улусчу дыл-биле бижиттинген.

Ак тарбаган, кара тарбаган. Үш карактыг Чес-Хаай – албыстар шиитке- ли – бо бүгү ол буруулуг кижилерни бистиң ниитилеливис чөптүг шиитке- лди үндүрүп шыдавас үве болганда, аза-четкерлериң, албыстарның-даа шиитке- ли-биле репрессия кылып турган кижилерни шиидер бодалы хире. Бо бүгүнү Чес-Хаайның чарлыын езугаар азаларның улуг чыыжынга оларның дой кылыр улуг так өөнге көөр бис: аас-дыл, когарал, чидириг, өлүм-чидим болурда Маңган-Элезинге албыстарның ак өөнге чогуш болу бээр...

Тоолчургу сюжеттериң дузазы-биле испан шүлүкчү маадырның дүжүнде таныжы болуп чедип кээрин номчуурга, шынап-ла, болуп турган ышкаш бүзүренчигдир. Болуп турган болуушкуннарны сойгалаарда талантылыг чогаалчыны маадыр кылдыр киириштиргени чер кырынга кижиниң аас-кежиктиг чурталгага төлептиин бадыткаарда бо сюжеттер аажок чедимчелиг-дир деп бодаар чордум.

Бо романны номчуп орарымга, үстүнде бижээним даайымның үүлү сагыжымга кирер болду. Ол үүл база романның сюжеди дег кээргенчиг-дир. Бистиң аравыста ам-даа чурттап чоруур төрээн иевис, даайывыс, Мөген-Бүренде чурттап чоруур даай-аввавыс бо дугайын биске чугаалап чоруурлар.

Бистиң кырган-ачавысты (шолазы Узун-Кечилек) тудуп аппарган улус ооң мөңгүн эдилелдерин хураап алгаш: «Бо дээрге эң ховар эдилелдер-дир, соонда музейге салыр бис» деп, мегелээннер дээр чораан. Мен кырган-авамга турган мөңгүн аяк болгаш өске-даа мөңгүн эдилелдерни көрген мен. Оон-даа артканы ол боор ийин оң. Кырган-ачавыстың адын агартыр дээш даайым хөөкүй 30 ажыг чылда сүржүп келгеш, үүнү-даа тыппаан, ону агартыптар хире кандыг-даа документ чок болган дээрге дыка-ла хомуданчыг чораан.

Бо романның маадырының прототиптери ам-даа Мөңгүн-Тайгада чурттап чоруурлар, а бодум хуумда Мөген-Бүренге башкылап тура, Успун-Доржу-биле чугаалажыр аргалыг болган мен. Мээң авамның, даай-авамның, даайымның ачазы дээш сеткилиниң балыы – ачазын актыг черге буруудатканы бүгү назынында каяа уттундурар.

Борис КАЗЫРЫКПАЙ.
Мөңгүн-Тайга. Мугур-Аксы.

Даг улуг бе, даай улуг бе?

Бурунгу өгбелерден дамчып келген бо ханы уткалыг, амыдыралчы домак кезе шынын сөглээн. Даг черле улуг харын, ол бистиң үдүлге-сүзүглеливис, ыдык черивис-тир. Ынчалзажок кижиге эң-не эргим, чоок кижи — даайы боор үве. Даай-күүй деп сөстү адааргa безин эргим. Мен хөй даайларлыг чордум, олар база меңээ ынак, а мен оларга аажок чоргаарланып, чассып-даа чордум.

Даайым Седип-оол Токпак-оолович Танов 1901 чылда Чөөн-Хемчик кожуунуң Морзуктуг деп черге ядыы ирей-кадайның өг-бүлезинге төрүттүнген. Тывага улусчу эрге-чагырга бактаап тургустунган сөөлүнде Седип-оол Танов Тываның Араттың революстуг шериинге офицерлер школазын кызымаа-биле доозуп алгаш, Москвага Чөөн чүктүң ажылчы чоннарының университедин (КУТВ) дооскан. Тыва Арат Республиканың Политбюро кежигүнүнге болгаш Тыва Төп кооптуң баштаар черинiң даргазынга соңгуткан. Седип-оол Танов Тывага садыгны улам сайзырадыр, Совет Эвилели-биле садыг-экономиктиг харылзааларны калбартыр талазы-биле канчаардаа аажок улуг ажылды чоруткан.

С.Т.Тановту 1931 чылда ТАР-ның ССРЭге бүрүн эргелиг төлээлекчизи кылдыр томуйлаан. Ол улуг, бедик харыысалгалыг албан-дужаалга ажылдап турган чылдарында төрээн Тывазының болгаш Россияның аразынга найыралды быжыглаарынга, эң ылаңгыяда Тыва национал кадрларны соңгаар Москва болгаш өске-даа хоорайларга өөредир талазы-биле боттуг ажылдарны чоруткан.

Шаг төөгүде тыва нация, Азия төвүнде Тыва деп чурт делегейге шуут билдинмес турган. 1930 чылдар үезинде Австрияның төвү Вена хоорайга делегейниң кооперативтер эвилелиниң конгрезинге Каттышкан Штаттарның, Англияның, Германияның, Италияның болгаш өске-даа күрүнелериң улуг шуулганынга С.Т.Танов барып киришкен. Тыва кайда турарын, аңаа үү хереглеттинип турарын конгресстиң киржикчилеринге С.Танов тода чугаалап берип, аңаа таныштырган.

Ол 1935 чылда ТАР-ның Культура яамызының сайыдының албан-дужаалынга томуйлаткан. ТАР-ның культуразын, уран чүүлүн көдүрер, номнар болгаш солуннар парлап үндүрер херекти, театр уран чүүлүн база радио дамчыдылгазын хөгжүдер дээш улуг ажылды чоруткан. Күрүнениң болгаш хөй-ниитиниң политиктиг көскү ажылдакчызы, дипломат. Ооң күш-ажыл чорудулгазын Чазак үнелеп көргеш, ТАР Орденибиле шаңнаан.

База бир даайым, авамның кады төрээни Олег Карламович Сагаан-оол 1913 чылдың январь 1-де Шемиге төрүттүнген. Ол бичии чажында өскүс артарга, кырган-ачазы өстүр азыраан. Ол баштай моол бижикти, оон тыва национал бижикти база орус алфавитти өөренгеш, Улан-Удэге, Иркутскиниң башкы институдунга өөренген. Кызылдың өөредилге комбинадынга физика-математика башкылаан. Ол бичиизинден-не номнар сонуургаар, номчуттунар, тыва, совет чогаал бижииринге чүткүлдүг чораан. Ооң уламындан ол чоннуң ынак чогаалчызы апарган. Демир-үжүүн туткан соонда ыры-шүлүк, чогаал, амыдыралчы шиилер бижиир. Ол 33 харлыг тургаш, Тываның чогаалчылар организациязын даргалай берген. А.Пушкинниң, М.Лермонтовтуң, М.Шолоховтуң элээн каш чогаалдарын тыва дылче очулдурган. «Оттуушкун» деп солун шиини бижип тургускан, «Сумудан келген оол», «Баян-Таланың кижилери» дээш, өске-даа хөй санныг номнарның автору. «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ордени болгаш медальдар-биле шаңнаткылаан.

Олег Карламович Сагаан-оол фронтуга тыва чоннуң чыггаш бергени баштайгы 50 вагон ишти мөөң белээн 1942 чылдың апрель айда үдеп чедирер делегацияның составыбиле кады чорааш келген.

Седип-оол Токпак-оолович Тановтуң база Олег Карламович Сагаан-оолдуң аттарын «XX чүс чылда Тыва Республиканың алдарлыг кижилери» деп Күрүне номунда киир бижээн.

Оолак КАРА-САЛ.
Чыраа-Бажы суур.

НААДЫМ-2006 — ЧУРУКТАРДА

Театржыткан көргүзүг үезинде ТАР-ның тугу.

Хоочун мөгелер: 74 харлыг Даржаа Куулар, Кара-Кат Ооржактың девии.

Барыын-Хемчик кожуунуң Аксы-Барлыктан Владимир Күжүгеттің 20 км хемчээлге чаваа аттар чарыжынга эрткен Калчан-Доруу.

Бай-Тайга кожуунуң төлээзи, хоочун мөге Киров Хунан девип тур.

Спорттуң дайынчы хевирлериниң республика ассоциациязының көргүзүг оюннарының үези.

Спорт • Спорт • Спорт

Начын Монгуш – делегей чемпиону

Август айның төнчүзүнде Эстонияның Тапа хоорайга сумо хүрешке делегей чемпионады болуп эрткен. Аңаа 80 кг чедир деңзиге Начын Монгуш түңнел хүрешке япон суможуну октааш, чемпионнаан.

Бо улуг маргылдаага бүгү чурттар дыка шыңгыы белеткенген болган. Ылаңгыя сумо хүрештің төрээн черииниң мөгелери – японнар чүгле тиилелге дээш хүрешкеннер. Олар бүгү килдерге, чүгле Начынның деңзизинден аңгыда, чемпионнааннар.

Бистің чаңгыс чер-чуртуувус Хаяа Тюлюш 100 кг чедир деңзиге хүлер медальды чаалап алган. Аныяк кижиге ол улуг чедиишкин.

Бо хүннерде делегейниң бир шыырак суможуларының бирээзи Каң-Демир Кууларга «РФ-тиң алдарлыг спорт мастери» хүндүлүг атты тывыскан. А ТР-ниң Күш-культура болгаш спорт агентилелиниң удуртулгазы Памир дааңда Ленин шыпшыкче Республика хүнү август 15-те үнген тыва альпинистер Маадыр Ховалыгга, Мерген Кончукка, Марьяна Сурунчапка, Дмитрий Чередниченкога болгаш Алексей Федосенкога (аңгы бөлүк-биле үнген) «Тыва Республиканың ак ирбижи» хүндүлүг атты бир дугаар чоокта чаа тывыскан.

Юрий КӨК-ООЛ.

Чайгы дыштанылга

ОН ХОНУК УЗАТКАН

Бо чай агаар-бойдузунуң аайы-биле дыштанырынга арай таарымча чок болганы билдингир. Аржаан суглар орайтап бышканындан аржаанчыларның саны өске чылдарга деңнээргe эвээш болганының ужуру-даа ында. Улус-чон каш-ла аяс хүннерни ажыглап, аржаанаар ужурга таварышкан.

Өөреникчилериң чайгы дыштанылгазынга базала чаъс-чайык шаптараазын болган. Ынчангаш ургларның чайгы лагерьлерге дыштанылгазы сентябрьның онга чедир уламчылаар кылдыр Кызыл хоорай мэриязының өөредилге комитеди тускай шиитпирни хүлээп алган болгаш ол езугаар дыштанылганы узаткан. Ук өөредилге комитединиң даргазының чугаалап турары-биле алыр болза, лагерьде дыштанып турар ургларның аъш-чем хандырылгазы эки, акшаландырыышкынны өй-шаанда болдурган.

Ниитизи-биле бо чайын школа назылыг үш муң хире ургар чайгы лагерьлерге, школа чанының болгаш спортчу лагерьлерже хаара туттунган. Ылаңгыя берге кижизидилгелиг, милицияның учедунда турар болгаш чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлүнүң дыштанылгазы кичээнгейге алдынган.

БИР ДЕМ-БИЛЕ...

Сентябрь республикага ургларның айыыл чок чоруунуң айы кылдыр чарлаттынган.

Чайгы дыштанылга соонда өөреникчилерни болгаш башкыларны, удуртукчуларны орук озалондааның, өрт айыыл-халавының болгаш терроризм айыылындан кичээндирип, лекция, беседа болгаш өске-даа хемчеглерни ажыглап баш удур камгалал ажылын организастаары көрдүнген. Ынчангаш ылаңгыя школаларга өөредилге дүвүрээзиннерни чарлап, өөредилгелерни эрттирер. Бо угланыышкынбиле Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем, Иштики херектер, Юстиция, Күш-ажыл болгаш социал политика, Кадык камгалал яамылары шупту демнежип ажылдаарын хүлээндирген.

Бистің корр.

Ховуга буур көргенивис

Болган таварылга

1970 чылдарның ортан үези чүве. Частың ортан айы адакталып төнер чоокшулай берген. Шериг албан-хүлээлгемни эрттиргеш, өскен суурумга халажып чаныып келген, кончуг аныяк үем чүве. Көдээ суурга ажыл белен тывылбас, тускай дооскан эртеми чок, аныяк кижиге чүден дора. Думчукка тулганда, бызаа сугжу дээн ышкаш, совхозтуң тудуг бригадазынга ажылдап кирип алган мен.

Ай хире септелге ажылдары кылып чоруп тур бис. Септелгеге херек тудуг материалдарын сөөртүп турар тракторизивис чыткан хой тургуспас, топтуг-томанныг өгбе, Калчан-Нама Халбыңович, ол чүве. (Кызыл хоорайның чагырга даргазы Дмитрий Калчановичиниң ачазы-дыр ийин). Ол ам аравыста чок.

Бригадиривис Ондар акый чаа кижи ортузу чедип чоруур назылыг, элээн каш чыл ажылдап каапкан, аажок дуржулгалыг, ажык, биче сеткилдиг кижи чүве. Ол бир эртен келгеш, ийи аал чурттаар бажыңныг 1000 хой кирер кышкы кажаалыг, чаа кыштагны 3 ай керээлиг тудуп кылырын совхоз директору бистерге дааскан дыннатты. Бистер идегелди бүзүрелдиг шынзыдарын, ажылды эгелеп кириптер диштивис.

Чайның башкы айының чаа-ла эгези. Дээр кылагар аяс, кааң изиг хүннер эгелээн. Айлыг-Ой деп ховунуң бажынга, өрген турбаан черге, чаа кыштагның таваан салып эгелей берген үевис ол. «Айлыг-Ой» долгандыр бедик даглар-лыг, тараа тарып каан оргулааш шөлдерлиг хову чүве. Ишкээр талазынче көөрге, Чадаана хемниң уну, Сарыг-Алаактың делгем шынаазы адыш оюунда дег көстүп чыдар. Ооң ындында калбак шаттар эдээнде кадыр даглар харап, көрүп турганзыг-даа, ынаар-ла Баян-Дугай талазының меңгилиг баштары эртенги хүнге кылаңайнчып көстүп чыдар чүве.

Ай ажыр шалыпкын иженгенивистен кажааның курлары, бажыңның ханалары бедип, ээн ховуга оран-саваның орну хевирлеттинип көстүп келген. Ховуда каракка илдигер элеш-караш дээр чүү-даа көзүлбес. Чүгле ховунуң өлүг ыржымын, балды-хирээниң даажы, тудугжуларның хөглүг каткызы, чаглактанып хонар чадырывыс, чанында паштанчының думчуктап ырлааны үреп турган.

Изиг хүлээни арай элек, биче дүүш үези чүве, хенертен тудугжуларның бирээзи: «Буурну көрүңер, буур чор» деп алгыра берди. Бистер шупту ховуже көре бердивис. Ырак эвесте тейлер артындан тараа тарып каан ховуже үне халып келген буурну кайгай бердивис.

Чалбак мыйыстыг, калбак чогдурлуг, сергении дег, сегелинде селбер салдыг, хендирбе бажында бөрбек мөгенниг, адан теве дег, кара-хүрең буур, тараалыг шөлдеп Харагаңныг-Даг уунче шошкуй аарак бар чыдыр.

Кайыын маннаан аң боор дижип ашактар чыглып келген аразында чугаалажып турлар. Кижи бүрүзүнүң бодалдары аңгы-аңгы. Бо кургаг ховуда хөл бар эвес, элдептиин аа-даа дээр кижи бар. «Дагыр-Шеми бажының тайгалары моон ырак эвес. Кандыг-бир айыылдан дезип, оон маннаан буур-дур, башкы таңдыже бар чыдары ол-дур оолдар» деп хоочун аңчы Чидиг-оол Ондар түңнел үндүрдү. Кым-даа удур чүве чугаалавады. Чүгле мен дайзыннарыңдан адырлып алганында тайга-таңдыңче ырап чоруй бар, оранның чараш аңы, деп иштимде йөрээл салып турган ийик мен.

Эвээш кыска хуусаада, эгин кожа ажылдап турганым ажылга арга-сүмезин айтып берип чораан, ам аравыста шагда чок өгбелерниң болгаш акыларның адысывын сактып көрейн. Хожукпан Ондар шолазы (Теве), Кошкар-оол Куулар (Чүү-Адам), Доржу Данил (Тенек-Доржу), Базыр-оол Ондар (Маанай), Доржу Куулар (Кара-Доржу).

Бо дуржулгалыг хоочуннарның колхоз, совхозтарның сайзыралынга киирген үлүг-хуузу биче эвес. Олар чурттарга бажыңнарын, ясли-садтарын, өөредилге, культура албан черлерин, ниитиниң чемненилге, эмнелге болгаш малчыннарның кыштаглары дээш, оон-даа чугула тудугларны хөйүбиле кылганнар. Оларның кылып каан оран-савалары ам-даа ажыглалда турарын чон билир.

Туран-оол Ондар, Сырат-оол Донгак, Орбул-оол Куулар бо акыйлар багай эвес ажылдап чорааш, аарыг-аржыктан, айыыл-халаптың уржуундан «аъттарының бажы элекке эстей бергени» хараданчыг.

Балды-хирээзин ам-даа холдан салбаан, балдыры дыңзыг, бай-шыдалдыг, мал-маган азырап, улус-чонунга ажыын көргүзүп чоруур, эптиг-демниг кады ажылдап турганым акыларымны бижип көрейн. Хопун-оол Ондар (бригадиривис), Самбу Николай, Доржатпаа Ооржак (Чалбаа), Чидиг-оол Ондар (Бистиг), Кошкар-оол Куулар (Кожаң). Чөөн-Хемчик кожуунуң Теве-Хая сумузунда рыноктуң бергезинге дүжүп бербейн, багай эвес ажылдап чорлар.

Үстүнде адын киирген өгбелерниң, акыларның дузазы-биле тудугну кылырын багай эвес шиңгээдип алган мен. Ам дачамга бажыңны-даа, бажыңымга септелгени-даа өске кижилерниң дузазы чокка кылып ап чор мен. Суурумда чурттап чоруур ады кирген акыларымга тудугжулар хүнү эрте-даа берген болза, оларга чоргаарланып, чаагай кежикчолду, каң кадыкты, сүлде-сүзүүңер кезээде бедик болурун күзеп артым.

Николай ДОНГАК.

Кызыл хоорай.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчызы — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.
КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, улетпүр килдистери—1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.
Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.
Тираж 8331. Чагыг 107.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.
Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003.
ТР-ниң Парлалга болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.